

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

LALƏ CAVANŞİR qızı ƏZİZLİ

MDB MƏKANINDA MÜNAQİŞƏLƏRİN
TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ RUSİYA-QƏRB RƏQABƏTİ

İxtisas: 060213-Beynəlxalq münasibətlər

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

S.Ə.İMANOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-8
FƏSİL 1. MÜNAQIŞƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN	
NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	9-21
1.1. Münaqişə anlayışı və münaqişələrin yaranma səbəbləri.....	9-16
1.2. Münaqişələrin tənzimlənməsi probleminə nəzəri yanaşmalar.....	16-21
FƏSİL 2. DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMİ.....	
2.1. Dağlıq Qarabağ problemi və Rusiya.....	22-30
2.2. Qərb ölkələrinin Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə yanaşmaları.....	30-41
FƏSİL 3. GÜRCÜSTAN, UKRAYNA VƏ MOLDOVADAKI MÜNAQIŞƏLƏRDƏ RUSİYA-QƏRB RƏQABƏTİ.....	
3.1. Gürcüstandakı münaqişələrin tənzimlənməsində Rusiya və Qərb dövlətlərinin siyasəti.....	42-56
3.2. Krım böhranı və onun Qərb – Rusiya münasibətlərinə təsiri.....	56-62
3.3. Dnestryanı münaqişə müasir geosiyasi ziddiyyətlər kontekstində.....	62-70
NƏTİCƏ.....	71-73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74-83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. SSRİ-nin, dünyada köklü geosiyasi dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuş süqutu keçmiş sovet məkanında hərbi, siyasi və iqtisadi xarakterli proseslərin cərəyan etməsinə səbəb olmuşdu. Bu sırada separatizmin durmadan genişlənməsini, etnik və dövlətlərarası münaqişələrin baş verməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu gün davam etməkdə olan Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya, Dnestryanı və Krım münaqişələri həlli çətin olan problemlərə çevrilmişdir. Bu münaqişələr təkcə onların mövcud olduqları regionlar üçün deyil, bütövlükdə beynəlxalq sülh və sabitlik üçün böyük təhlükəyə çevrilmişlər. Bu səbəbdən də, onların elmi təhlil obyektii olaraq daimi diqqət mərkəzində saxlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sirr deyil ki, qeyd olunan münaqişələrin meydana gəlməsində imperiya maraqlarından əl çəkə bilməyən Rusiyanın müstəsna xidmətləri vardır. SSRİ-nin süqutu nəticəsində keçmiş sovet respublikalarının dövlət müstəqilliyi əldə etmələrini asanlıqla qəbul edə bilməyən Kreml, onları öz təsir dairəsində saxlamağa çalışır. Buna nail olmadıqda, müstəqil siyasət həyata keçirən respublikalarda separatizmi himayə etmək, etnik münaqişələri qızışdırmaq, hətta Ermənistan kimi özündən aslı respublikaları qonşularına qarşı silahlı təcavüzə həvəsləndirmək Kremlin xarici siyasətinin istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq, tədqiq olunan mövzunun Rusiyanın xarici siyasətini aydınlaşdırmaq baxımından aktual olduğunu söyləmək mümkündür.

Mövzunun aktuallığına dəlalət edən məqamlardan biri də, Qərb ölkələrinin haqqında söhbət gedən münaqişələrə münasibəti ilə bağlıdır. Belə ki, ərazilərində münaqişələr mövcud olan Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova təkcə Rusiyanın deyil, həm də Qərb ölkələrinin diqqətini kifayət qədər cəlb edir. ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri qeyd olunan respublikalarla münasibətlərini öz geosiyasi maraqlarından çıxış edərək qururlar. Bu da, onların həm bu respublikalara bütövlükdə, həm də onların ərazilərindəki münaqişələrə fərqli aspektlərdən, bir

çox hallarda isə, ikili standartlardan yanaşmalarını şərtləndirir. Bütün bu məqamların araşdırılması, şübhəsiz ki, bir tərəfdən, qeyd olunan münaqişələrin meydana gəlmə səbəblərinin və onların tənzimlənməsi prosesinə mane olan amillərin üzə çıxarılması, digər tərəfdən, Qərb ölkələrinin keçmiş SSRİ respublikalarına mübnasibətdə həyata keçirdikləri xarici siyasətinin mahiyyətinin üzə çıxarılması üçün əhəmiyyətlidir.

Rusiya və Qərb ölkələri arasındakı münasibətlər müasir dünya siyasətində diqqəti ən çox cəlb edən məsələlərdəndir. Fərqli geosiyasi və geoiqtisadi maraqlardan çıxış edən tərəflər beynəlxalq aləmdə cərəyan edən bir çox hadisə və proseslərə münasibətdə bir-biri ilə rəqabət aparır və bu hal problemlərin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq aradan qaldırılmasına mane olur. MDB məkanında mövcud olan münaqişələr də, bu və ya digər dərəcədə Rusiya-Qərb rəqabətinin təsir dairəsinə daxil olan problemlərdəndir. Bunu nəzərə alaraq, tədqiq olunan mövzunun Rusiya və Qərb ölkələri arasındakı münasibətlərin bəzi məqamlarının öyrənilməsi baxımından aktual olduğunu söyləmək olar.

Ərazilərində münaqişələr olan Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın mövqeyi, üzləşdikləri problemlərdən azad olmaq üçün onların həyata keçirdikləri tədbirlər, Rusiya, ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri də elmi cəhətdən maraq doğuran məsələlərdəndir. Nəzərə almaq lazımdır ki, adları çəkilən respublikalardan hər birinin ərazisinin müəyyən hissəsi işğal altındadır. Paralel olaraq, onlar münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunmasına tərəfdar olduqlarını bəyan etmiş və bu istiqamətdə müxtəlif formatlarda aparılan danışıqlarda iştirak edirlər. Şübhəsiz ki, qlobal güclərin rəqabətinin ağır nəticələri ilə üzləşən bu respublikaların ərazi bütövlüyü, müstəqillik və suverenlik uğrunda apardıqları mübarizənin və bu istiqamətdə həyata keçirdikləri xarici siyasətin işıqlandırılması təkcə qeyd olunan respublikalarda deyil, ümumilikdə keçmiş SSRİ məkanında cərəyan edən prosesləri başa düşmək baxımından vacib və aktualdır.

Tədqiqatın obyektı. MDB məkanındakı münaqişələrin tənzimlənməsi prosesində Rusiya və Qərb ölkələri arasındakı rəqabət magistrlik dissertasiyasının obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmetinə münaqişə anlayışı və onun həlli yolları, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovada mövcud olan münaqişələrə Rusiya və Qərb ölkələrinin münasibəti, bu münaqişələrin tənzimlənməsi prosesində onların mövqeyi və rolu ilə bağlı məsələlər daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi MDB məkanındakı münaqişələrin tənzimlənməsində Rusiya-Qərb rəqabətinin öyrənilməsindən ibarətdir. Müəyyən olunmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulur:

- Münaqişələr, onların növləri, meydana gəlmə səbəbləri, tənzimləmə yolları ilə bağlı nəzəri məsələləri nəzərdən keçirmək;

- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaranma səbəblərini, genişlənməsini, Rusiya və Qərb ölkələrinin bu münaqişədə oynadıqları rolunu tədqiq etmək;

- Gürcüstan-Abxaziya, Gürcüstan-Cənubi Osetiya münaqişələrini Rusiya-Qərb ölkələri rəqabəti kontekstində araşdırmaq;

- Rusiyanın Krımı özünə birləşdirməsi və Qərb ölkələrinin buna reaksiyasını öyrənmək;

- Rusiya və Qərb ölkələrinin Moldovanın Dnestryanı bölgəsində cərəyan edən proseslərə münasibətini təhlil etmək.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. MDB məkanında mövcud olan münaqişələr ətrafında Rusiya və Qərb ölkələri arasındakı rəqabət ayrıca tədqiqat obyektinə olmasa da, problemlə bağlı bəzi məqamlar bir sıra müəlliflərin əsərlərində yer almış və bu əsərlər magistrlik dissertasiyasının yazılması prosesinə cəlb olunmuşdur.

Münaqişələr, onlara nəzəri-konseptual və metodoloji yanaşmalar Z. Bjezinski (27), Q. Morqentau (68), A.P. Tsıqankov (99; 100), M.M. Lebedeva (63) və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə münaqişələrin genezisi, onların iştirakçıları, doğura biləcəkləri hərbi, siyasi, iqtisadi və s. nəticələr, mümkün həll yolları barədə maraqlı fikirlər yer almışdır.

MDB məkanında münaqişələr yaratmaq və onları nəzarətdə saxlamaq Rusiya Federasiyasının xarici siyasətinin əsas elementlərindən birini təşkil edir. Azərbaycanlı müəllif A. Abbasbəylinin (17) “XXI əsrdə Rusiya Federasiyasının xarici siyasəti” monoqrafiyasında Rusiyanın müasir xarici siyasətinin əsas istiqamətləri, xarici siyasət konsepsiyası təhlil edilir, Kremlin postsovet ölkələri, o cümlədən ərazilərində münaqişələr olan ölkələr ilə siyasi əlaqələri araşdırılır.

Ə. Həsənovun tədqiqatı (8) Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə əlaqələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Müəllifin əldə etdiyi nəticələr Avropa ölkələri və ABŞ-ın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə həyata keçirdikləri siyasətin müəyyənləşdirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Tomas de Vaalın “Qara Bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında” əsərində (14) bir sıra ciddi təhriflərə yol verilməsinə baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökləri, regionda cərəyan edən proseslər, aparılan danışıqlar və vasitəçilik missiyaları ilə bağlı maraqlı və dəyərli məlumatlar yer almışdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin genezisi, inkişafı, bütün bu proseslərdə keçmiş SSRİ-nin və onun varisi olan Rusiyanın iştirakı M.C. Qasımlı (36) və A.V. Karavayev (57) tərəfindən də araşdırılmışdır.

ABŞ Konqresi tərəfindən “Azadlığı Müdafiə Aktına” edilmiş 907-ci düzəliş F. Rzayevin tədqiqatının (85) əsas məzmununu təşkil edir. Müəllif bu düzəlişin ABŞ-dakı erməni lobbisinin təhriki ilə qəbul edildiyini bildirir. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra Azərbaycanın antiterror koalisiyasına qoşulmasına cavab olaraq, 907-ci düzəlişin dondurulmasına baxmayaraq, bu sənəd ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinin ikili standartlara söykəndiyini göstərir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan – Avropa İttifaqı münasibətlərində də müəyyən yer tutur. E. Süleymanovun “Avropa İttifaqı və Azərbaycan: strateji tərəfdaşlığa doğru” əsərində (12) ikitərəfli əlaqələrin müxtəlif sahələri, təşkilatın qeyd olunan münaqişəyə münasibəti, bununla əlaqədar olaraq qəbul edilmiş sənədlər və s. ilə bağlı məsələlər təhlil olunmuşdur.

O.X. Bqajba və S. Z. Lakobanın 2006-cı ildə Suxumidə nəşr olunmuş

“Abxaziya tarixi” əsəri (24) abxazların tarixindən, o cümlədən abxaz-gürcü münafişəsindən bəhs edir. Abxazların mənafeyinə uyğun olaraq, antigürcü ruhunda yazılmış bu kitabda Rusiya regionda təhlükəsizliyin təminatçısı kimi təqdim edilir.

Gürcüstanın üzləşdiyi problemlərə diqqət yetirən müəlliflərdən biri də İ. Borisovdur. Müəllifin gürcü-osetin münafişəsinə həsr olunmuş məqaləsində (28) münafişənin tənzimlənməsi istiqamətində atılan addımlar, beynəlxalq təşkilatlar və Rusiyanın bu sahədəki siyasəti ilə bağlı məsələlər yer almışdır.

Tədqiqatçı A.V. Devyatkovun, dissertasiya üzərində iş prosesinə cəlb olunmuş məqaləsində (43) Moldovanın Dnestryanı bölgəsində cərəyan edən proseslərdə Qərb ölkələri və Rusiyanın iştirakından bəhs edilir, əsas diqqət isə Qərbin bu bölgədə müəyyən qədər fəallaşmasına cavab olaraq, Rusiyanın 2003-cü ildə elan etdiyi “Kozak” memorandum”una yönəldilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, öyrənilən mövzu ilə bağlı məsələlərə elmi tədqiqatlarında bu və ya digər dərəcədə yer vermiş müəlliflərin əsərlərinə, mətbuat materiallarına, internet resurslarına da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi bir sıra məqamlarla xarakterizə olunur. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovada mövcud olan münafişələrin müxtəlif aspektləri ayarı-ayrı müəlliflərin diqqətini cəlb etsə də, Azərbaycan elmində bu münafişələr Rusiya-Qərb ölkələri arasındakı rəqabətin obyektinə kimi tədqiq olunmamışdır və yerinə yetirilən dissertasiya işi bu istiqamətdə atılan ilk addımdır.

Dissertasiyada Rusiya və Qərb ölkələrinin qeyd olunan münafişələrə münasibətdə reallaşdırdıqları siyasətin məzmunu ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirilir, tənzimləmə prosesində imzalanmış hüquqi aktlar, qəbul edilən sənədlər şərh edilir və qiymətləndirilir. Bütün bunların nəticəsində, tədqiq olunan problemin mahiyyəti üzə çıxarılır və bu da, öyrənilən sahədə Rusiya - Qərb rəqabətinin perspektivləri haqqında müəyyən fikirlər irəli sürməyə imkan verir.

Tədqiqat prosesində müəllifin müraciət etdiyi bir sıra materiallar, sənədlər, xarici ölkə müəlliflərinin əsərləri Azərbaycanda elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilir

və bu məqam da, dissertasiyanın elmi yeniliyini göstərən amillər sırasındadır.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işi ilk növbədə, istər MDB məkanında mövcud olan münaqişələrin, istərsə də Rusiya və Qərb ölkələrinin bu münaqişələrə münasibətdə həyata keçirdikləri siyasətin öyrənilməsi ilə məşğul olan strukturlar, tədqiqatçılar və ekspertlər üçün əhəmiyyətli ola bilər. Dissertasiyanın materiallarından, əldə olunan nəticələrdən istifadə etməklə problemlə bağlı yeni tədqiqatların aparılması və əsərlərin yazılması mümkündür.

Bundan başqa, dissertasiyadan tədris prosesində də faydalanmaq mümkündür. Bu işin materiallarından ali məktəblərdə mövzu ilə bağlı mühazirə mətnlərinin, proqramların, metodiki vəsaitlərin tərtibində və tədrislə bağlı digər materialların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodoloji əsasları: Mövzunun tədqiqi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu zaman tarixilik, obyektivlik, elmilik, problem-xronologiya, müqayisəli təhlil metodlarına daha çox yer verilmişdir. Tarixilik metodu istər MDB məkanındakı münaqişələrin, istərsə də, Rusiya və Qərb ölkələrinin onlara münasibətdə siyasətlərinin inkişaf mərhələlərini üzə çıxarmağı, obyektivlik metodu öyrənilən problemlərlə bağlı olan bütün faktları və aspektləri qarşılıqlı əlaqədə və kompleks şəkildə təhlil etməyi, elmilik metodu tədqiqat zamanı daha çox ilkin mənbələrə, elmiliyi şübhə doğurmayan materiallara istinad etməyi, problem-xronologiya metodu isə problemləri xronoloji ardıcılıqla araşdırmağı nəzərdə tutur. Qeyd olunanlarla yanaşı, qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq, problemlərin mahiyyətinə varmaq, ümumiləşdirmələr aparmaq üçün müqayisəli təhlil, deduksiya və induksiya kimi metodlardan da istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Magistrlik dissertasiyası “Giriş”, üç fəsil, yeddi yarım fəsil, “Nəticə” və “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı”ndan ibarətdir.

FƏSİL 1. MÜNAQIŞƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Münaqişə anlayışı və münaqişələrin yaranma səbəbləri

“Soyuq müharibə”nin sona çatması, SSRİ və dünya sosialist düşərgəsinin süquta uğraması nəticəsində meydana gələn problemlər sırasında münaqişələr xüsusi yer tutur. Bu gün dünyanın müxtəlif regionlarında iqtisadi və hərbi-siyasi maraqlardan irəli gələn, etnik və dini zəmində inkişaf edən çoxsaylı münaqişələr mövcuddur. “Münaqişə” anlayışı, onun mahiyyəti və yaranma səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən yanaşmalar meydana gəlmişdir.

N.V. Qrişina A.Y. Antsupov və A.İ. Şipilova istinadən 11 elm sahəsinin münaqişələri öyrəndiyini qeyd edir. Bu sahələrə psixologiya, sosiologiya, politologiya, tarix, fəlsəfə, sənətşünaslıq, pedaqogika, hüquqşünaslıq, sosiobiologiya, riyaziyyat və hərbi elmi daxildir. Məzmununa və aid olduğu sahələrə görə münaqişələrin fərqli növləri mövcuddur: hərbi münaqişə, bədii münaqişə, beynəlxalq münaqişə, regional münaqişə, etnik münaqişə, millətlərarası münaqişə, müxtəlif kollektivlərdə olan münaqişələr, idman münaqişəsi, sosial münaqişə, əmək münaqişəsi, kriminal münaqişə, nəsillərin münaqişəsi, fərdlərarası münaqişə və s. (38, s. 18).

Latın sözü olan “münaqişə” (latınca “conflictus”) toqquşma mənasını verir. Bu zaman tərəflərin, ideya və fikirlərin, qüvvələrin toqquşması nəzərdə tutulur.

Qədim zamanlardan başlayaraq, münaqişələr mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmiş, onların meydana gəlmə səbəbləri və mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər və ideyalar irəli sürülmüşdür. Antik dövr müəlliflərindən Anaksimandr, Heraklit, Platon, Herodot, Epikur, Avqustin, orta əsər mütəfəkkirlərindən F. Akvinski, N.

Makiavelli, E. Roterdamski, F. Bekon, T. Qobbs, yeni dövrdə J.J. Russo, A. Smit, İ. Kant, Q. Hegel, K. Klauzevits və başqaları qarşıdurma, münaqişə və müharibələrin mahiyyətini müxtəlif aspektlərdən, şübhəsiz ki, yaşadıkları dövrün təbiətinə və mahiyyətinə uyğun olaraq, izah etmişlər. Məsələn, N. Makiavelliyə görə, münaqişə cəmiyyətin universal və davamlı bir vəziyyətidir, insanın qəddar təbiətinin, varlanmağa olan ehtirasının nəticəsidir. T. Hobbs münaqişənin əsas səbəbi kimi, insanların bərabərliyə, onların özünüqoruma və ya rahatlıqları üçün zəruri olan obyektləri əldə etməyə can atmasını, bunun isə, insanları bir-birinə düşmən etdiyini, rəqabət, inamsızlıq doğurduğunu göstərir. “Müharibə siyasətin başqa yollarla davamıdır” ifadəsinin müəllifi K. Klauzevits isə münaqişələri ölkə daxilində və beynəlxalq arenada baş verən proseslərin qanunauyğun nəticəsi hesab edir” (20, s. 10-15).

XX əsrdə münaqişə nəzəriyyələri inkişaf etmiş və daha sistemli xarakter almışdır. R. Darendorfun strukturalist konsepsiyasına görə, “münaqişə istər dərk olunmuş, istərsə də dərk olunmamış ziddiyyətlərin olduğu yerdə olur. Əgər onlar həll olunmasa, əksinə toplanarsa, onda yığılmış entropiya tez və ya gec böhran vəziyyətindən silahlı qarşıdurmaya keçər və ya böhran diplomatiyası ilə tənzimlənər” (30, s. 51). Amerikalı tədqiqatçı L. Kozərə görə münaqişə “kollektiv aktorlar arasında dəyərlər, status, hakimiyyət və ya nadir resurslar uğrunda qarşıdurmadır, burada hər bir tərəfin məqsədi öz rəqibini neytrallaşdırmaq, zəiflətmək və ya aradan qaldırmaqdır”. K. Bouldinqin fikirlərində münaqişə “tərəflərin mümkün mövqelərin uyğunsuzluğunu dərk etdikləri rəqabət vəziyyətidir və hər bir tərəf digərinin tutmaq istədiyi mövqe ilə bir araya sığmayan mövqeni tutmağa can atır” (100, s. 407).

V.A. Tişkov etnik münaqişələri diqqət mərkəzində saxlayır və bu hadisəni “qarşıdurmanın etnik xətt üzrə keçdiyi təşkilatlanmış siyasi fəaliyyət, ictimai hərəkət, kütləvi iğtişaşlar, separatist çıxışlar və hətta vətəndaş müharibəsi” kimi qiymətləndirir (91, s. 244).

Primordialist yanaşma “etnikliyə” daha çox nəzər salır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları etnik münaqişələri dərisinin rənginə, dini mənsubiyyətinə, tarixinə, qan

qrupuna və s. əlamətlərinə görə həmrəy olmuş bir qrup insanın milli özünü dərk etməsi uğrunda mübarizəsi kimi səciyyələndirirlər (10, s. 136).

Y. Türkel münaqişəni “müxtəlif sosial-siyasi qrup və sistemlər arasında mübarizə nəticəsində yaranan qarşıdurma” kimi xarakterizə edir (15, s. 323).

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, K. Bouldinq (108), C. Burton (109), A.C. Groom (113), M.M. Lebedeva (63) və başqa müəlliflər də münaqişə, onun anlayışı, növləri, tənzimlənməsi və s. haqqında tədqiqatlar aparmışlar. Bütün bu fikirlər ümumiləşdirilərsə, münaqişəni iştirakçı tərəflərin bir-birinə uyğun gəlməyən maraqlarının toqquşması kimi xarakterizə etmək olar.

Bəzən “münaqişə” və “böhran” anlayışları eyniləşdirilir, onların mahiyyət etibarı ilə fərqli anlayışlar olduğuna fikir verilmir. Bu məqama diqqət çəkən A.N. Vatutin bu anlayışların bir-birindən fərqləndiyini göstərir: “Böhran münasibətlərin inkişafının dönüş zamanıdır, münaqişə isə münasibətlərin qarşılıqlı təsiri, inkişafı prosesinin özüdür”. Tədqiqatçılardan V.A. Barsamov və O.A. Rıjov da münaqişə ilə böhran arasında fərq qoyulmasının tərəfdarları kimi çıxış edir və böhranın münaqişədən əvvəl gəldiyini bildirirlər (30, s. 51- 52).

Münaqişələrin meydana gəlmə səbəbləri onların özləri kimi son dərəcə rəngarəngdir.

Orta əsr müəlliflərindən N. Makiavelli dövlət hakimiyyətinin tamamilə əyanların əlində cəmlənməsini münaqişənin səbəblərindən biri kimi göstərir. E. Rotterdamski də, müharibələlərin hakimiyyətdə olanların egoist xüsusiyyətlərindən irəli gəldiyini bildirir. F. Bekon ölkə daxilində baş verən münaqişələri nəzəri təhlil obyektinə çevirərək, onların meydana gəlmə səbəbi kimi, insanların yoxsul vəziyyətini, müxtəlif təbəqələrin fikirlərinin hökmdarlar tərəfindən nəzərə alınmamasını, siyasi səhvləri və s. müəyyənləşdirmişdir. Yeni dövr müəlliflərindən A. Smit cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə və iqtisadi rəqabəti münaqişə doğuran səbəblər kimi irəli çəkir (21, s. 12-13). Çağdaş dünyada yalnız iqtisadi və ya siyasi səbəblərlə şərtləndirilən münaqişə tapmaq çətindir. Nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə hər bir dövlətin və ya regionun təhlükəsizliyi iqtisadi, siyasi, hərbi, etnik, mədəni, sosial, texnoloji və s. ölçülərə malikdir, onda münaqişələri doğuran səbəblər

arasında bu elementlərin hər birinin özünəməxsus yeri olduğunu görürük.

Siyasi realizm nəzəriyyəsinin ideoloqu olan Q. Morqentau müasir beynəlxalq münasibətlərin maraqlar üzərində qurulduğunu iddia edir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə, dövlətin milli maraqları müdafiə etməsi onun xarici siyasətinin düzgünlüyünün əsas kriteriyasıdır. Q. Morqentau beynəlxalq münasibətlərdə qüvvələr balansına da əhəmiyyətli yer verir və onu sabitliyin əsası kimi qiymətləndirir. “Siyasi realizm son dərəcə qeyri-stabilliyi ilə xarakterizə olunan müasir beynəlxalq münasibətlərin strukturunun dəyişməz olduğunu hesab etmir. Qüvvələr balansı, məsələn, plüralist cəmiyyətlərin daimi elementidir və Birləşmiş Ştatlarda olduğu kimi, nisbi sabitlik və dinc münaqişə şəraitində fəaliyyət göstərir. Əgər bu şərtlərin əsasını təşkil edən amilləri beynəlxalq münasibətlər səviyyəsinə gətirmək mümkün olarsa, onda dövlətlər arasında sülh və sabitlik üçün oxşar şərait yaranmış olar (68, s. 260-261). Q. Morqentaunun fikirlərindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müxtəlif regionlarda milli maraqlar uğrunda mübarizənin kəskin xarakter aldığı, qüvvələr balansının əhəmiyyətli dərəcədə pozulduğu dünyada münaqişələr hələ uzun müddət mövcud olacaqdır.

Z. Bjezinskiyə görə münaqişələr geosiyasi və geostrateji rəqabətin, ərazilərə nəzarət uğrunda aparılan mübarizənin nəticəsidir. “Beynəlxalq münasibətlər tarixinin böyük hissəsi üçün ərazi nəzarəti siyasi münaqişələrin mərkəzində olmuşdur. Millətçiliyin meydana gəldiyi zamandan qanlı müharibələrin çoxunun səbəbi ya böyük ərazilər ələ keçirməyə istiqamətlənmiş milli istəklərin reallaşdırılması, ya da “müqəddəs” torpağın itirilməsi ilə əlaqədar milli itki hissənin yaranması olmuşdur” (27, s. 23).

Bəzi müəlliflər mövcud münaqişələri dünyada iri güclər arasında gedən mübarizənin nəticəsi kimi qiymətləndirirlər. Bu mənada A.Y. Antsupov və A.İ. Şipilovun mövqeyi diqqəti cəlb edir. Mövcud etnik münaqişələrin səbəblərinə toxunan bu müəlliflər, münaqişələri resurslar uğrunda gedən mübarizənin nəticəsi kimi qiymətləndirirlər (20, s. 24). Bu mübarizədə bilavasitə maraqlı tərəflər, yəni qlobal siyasət meydanının aparıcı oyunçuları arxa planda qalır, əvəzində onların iştirakı ilə, uğrunda mübarizə gedən maddi və mənəvi sərvətlərin cəmləşdiyi ərazidə

yaşayan etnoslar, sosial qruplar arasında münaqişələr törədilir.

Dünyanın əsas güc mərkəzlərinin, bu və ya digər dərəcədə təsiri altında olan münaqişələr genişləndikcə, onları idarə etmək çətinləşir. D. Horovitsin fikirlərinə görə, resurslara nəzarət naminə meydana gələn münaqişələr çox vaxt etnik və sosial çərçivədən kənara çıxaraq, vətəndaş müharibəsinə, dövlətlərarası müharibələrə çevrilir (111, s. 4).

Devid Leyk və Donald Rotşildə görə, ayrı-ayrı qruplar özlərinin fiziki təhlükəsizliyinə yönəlmiş zərbələri hiss etdikdə təhlükəli və çətin strateji dilemma qarşısında qalırlar, bu zaman zorakılıq üçün böyük bir potensial yaranır, yəni qrupdaxili etnik və siyasi fəallar qorxu hissini gücləndirir, öz növbəsində siyasi yaddaş və miflər də buna təsir edir (10, s. 139).

V.A. Tişkov postsovet məkanında mövcud olan münaqişələri təhlil edərək, belə bir qənaətə gəlir ki, MDB məkanında suverenlik və muxtariyyət uğrunda, milli hərəkət bayrağı altında cərəyan edən proseslərdə etnik münaqişə elementinin mövcud olmasına baxmayaraq, onları etnik münaqişə kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir. “Keçmiş SSRİ və indiki yeni dövlətlərin əhalisinin polietnik tərkibinə görə (azərbaycanlıların qovulması səbəbindən yalnız Ermənistanı monietnik qurum adlandırmaq olar), sosial-iqtisadi və ya siyasi təbiətə malik istənilən daxili münaqişə faktiki olaraq etnik rəng alır, bu da, bir qayda olaraq, meydana gələn ziddiyyətləri dərinləşdirir və mürəkkəbləşdirir, münaqişələrə əlavə emosional fon verir.” V.A. Tişkov keçmiş sovet rejiminin xalqlara qarşı cinayətlərini də etnoslararası ziddiyyətlərə şərait yaradan amil kimi qiymətləndirir və belə nəticəyə gəlir ki, “... etnik amil, öz növbəsində, iqtisadi və siyasi sahələrdə, icmalararası münasibətlərdə, dövlətlər və dövlətdaxili təsisatlar arasında meydana gələn sərt və böhranlı vəziyyətlər yaradır. Məhz bu səbəbdən də, keçmiş SSRİ və yeni Rusia ərazisində iqtisadi, sosial-siyasi və etnik münaqişələrin sərhədlərini... müəyyənləşdirmək çətindir...” (91, s. 240-241).

Dünyada, o cümlədən MDB məkanında meydana gələn münaqişələrin yaranma səbəbləri arasında xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi mühüm yer tutur. Çox vaxt bu prinsipdən sui-istifadə olunur, qlobal miqyasda geosiyasi və

geoiqtisadi üstünlük uğrunda mübarizə aparan güclər öz strateji məqsədlərinə çatmaq üçün ondan taktiki vasitə kimi istifadə edirlər.

MDB məkanında mövcud olan münaqişələrin meydana gəlmə səbəblərini araşdıran M.A. Jiroxov qeyd edir ki, SSRİ-nin süqutu prosesində təkcə keçmiş müttəfiq respublikalar deyil, bu respublikaların tərkibindəki muxtar qurumlar da öz müstəqilliklərini elan etməyə üstünlük verirdilər. Belə şəraitdə beynəlxalq birlik yeni yaranmış ölkələrin hansı meyarlar əsasında tanınması problemi ilə üzləşdi və sonda qərara alındı ki, SSRİ “çərçivəsində suverenliyə yaxın statusa malik ərazilər tanınmalıdır (SSRİ-yə münasibətdə 15 müttəfiq respublika)... bu respublikaların tərkibinə daxil olan muxtar qurumlar müstəqilliyə iddia edə bilməzlər”. Fikirlərini inkişaf etdirən müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, etnik icmaların özünütəyinetmə hüququ avtomatik olaraq ayrılma hüququ demək deyildir. “Buna görə də çoxmillətli dövlətlərin mövcud olma haqqı monoetnik dövlətlərin haqqından az deyildir. Buradan sadə bir nəticə çıxır: dünya birliyi qeyd-şərtsiz separatizmi müdafiə etməməlidir, yəni, yaxın tarixin göstərdiyi kimi, bu, zorakılığı artırır və qaçqınların sayı artır” (50, s. 22-23).

Son onilliklərdə nisbətən kiçik, resurs imkanları məhdud olan bir sıra dövlətlərin həyata keçirdikləri siyasətin nəticəsi olaraq münaqişələrin yeni növü, “epataj münaqişələr” meydana gəlmişdir. Bu növ münaqişələrin yaranma səbəbləri hər hansı bir dövlətin təxribat və təhdid xarakterli davranışları ilə bağlıdır. Nisbətən zəif ölkələr diqqəti özlərinə cəlb etmək məqsədilə daha güclü dövlətlərə qarşı təxribat xarakterli hərəkətlərə yol verir, bu zaman onlar ya belə davranışın hansı ağır nəticələrə gətirə biləcəklərini nəzərə almır, ya da üçüncü, hansısa daha güclü bir dövlətin himayəsinə bel bağlayırlar.

Rusiya Elmlər Akademiyası Dünya İqtisadiyyatı və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu Beynəlxalq Təhlükəsizlik Mərkəzinin direktoru A. Arbatov İraqda kütəlvə qırğın silahları ilə bağlı təftiş aparan və 2002-ci ildə öz işlərini bərpa edən müfəttişlərin fəaliyyətinə S. Hüseyn rejimi tərəfində qəsdən maneçilik törədilməsini epataj kimi qiymətləndirir (54). İlk baxışda, A. Arbatovun fikirləri həqiqətdən uzaq görünə bilər. Belə ki, İraq kiçik dövlət deyil və zəngin təbii resurslara malikdir, bu

səbəbdən də onun “epataj münaqişə” meydanına çevrilməsi az inandırıcı görünür, lakin söhbətin 2003-cü il İraq müharibəsi ərəfəsində yaranmış vəziyyətdən getdiyi nəzərə alınsa, onda fərqli mənzərə yaranar. Qeyd olunan dövrdə İraqı, real olaraq, unitar dövlət kimi qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Məlum faktdır ki, ölkə ərazisinin 32-ci paraleldən cənubdakı, 36-cı paraleldən şimaldakı hissəsi S. Hüseyinin nəzarətindən tamamilə çıxarılmışdı. Karbohidrogen ehtiyatlarının zənginliyinə baxmayaraq, onlardan istifadə etmək üçün zəruri olan infrastruktur dağıdılmış, ölkə iqtisadiyyatı tam tənəzzülə düşər olmuşdu. Başqa sözlə, İraq vahid mərkəzdən idarə olunmayan, parçalanmış, sosial-iqtisadi problemlərin tüğyan etdiyi bir əraziyə çevrilmişdi, bu səbəbdən də, A. Arbatovun da qeyd etdiyi kimi, S. Hüseyinin hərəkətlərini epataj kimi qiymətləndirmək olar.

XXI əsrdə münaqişələrin meydana gəlmə səbəbləri arasında bazarlar və resurslar uğrunda mübarizə mühüm yer tutur. Dünyada karbohidrogen ehtiyatlarına tələbatın artdığı, bu ehtiyatların isə durmadan azaldığı bir şəraitdə, əhalinin ərzaq və şirin su ilə təminatı məsələsi bütün ciddiliyi ilə üzə çıxmaqdadır. Məhz ərzaq və şirin su mənbələri uğrunda mübarizə gələcək münaqişələrin səbəbləri sırasında daha çox nəzərdən keçirilir. R. Darendorf müasir münaqişələri məhz resurslar və iddialar arasındakı münaqişə kimi xarakterizə edir (110). Bu məsələyə toxunan P.A. Tsqankov qeyd edir ki, “yerli, regional və qlobal səviyyədə resurslara çıxış uğrunda mübarizə qarşıdurmaların, silahlı toqquşmaların və müharibələrin daha geniş yayılmış səbəbi olmağa qadirdir. Yeni münaqişələr dövlət hakimiyyətinin təsiri və səmərəliliyinin azalması və onun erroziyaya uğraması ilə sıx bağlıdır. Qeyri-sabitlik, zəif inkişaf və yoxsulluq da böhran və münaqişələrin səbəbləri ola bilər” (100, s. 429). Resurslar, münbit torpaqlar, əlverişli iqlimə malik ərazilər uğrunda münaqişələr bu ehtiyatlara malik, lakin hərbi-siyasi, iqtisadi-texnoloji baxımdan zəif olan ölkələr üçün daha ciddi problemlər yarada, hətta onların bir qisminin parçalanması ilə nəticələnə bilər.

D. Smit münaqişələrin səbəbləri haqqında müxtəlif nəzəri baxışları ümumiləşdirərək, aşağıdakı nəticəyə gəlmişdir:

- əlverişsiz iqtisadi şərait dövlətdaxili silahlı münaqişələrin ən dərin səbəbləri

kimi çıxış edir;

- repressiv siyasi rejimlər, xüsusilə keçid dövründə, münaqişəyə meyilli olurlar;
- bərpa olunan resurslarla bağlı vəziyyətin pisləşməsi də münaqişə ehtimalını artırır, lakin siyasi və iqtisadi faktorlarla müqayisədə bu az əhəmiyyətlidir;
- etnik rəngarənglik öz-özlüyündə silahlı münaqişənin səbəbi deyil, lakin etnik identiklik çox zaman münaqişə tərəflərini müəyyənləşdirir (88, s. 121).

Deməli, münaqişələr qədim zamanlardan meydana gəlmiş, cəmiyyətin inkişafı ilə paralel olaraq onların xarakteri də dəyişmiş, sosial münaqişələrdən etnoslar, konfessiyalar və dövlətlər arasındakı münaqişələrə çevrilmiş, iqtisadi, siyasi, sosiomədəni və hərbi aspektlərə malik olmuşdur. Bu münaqişələrin elmi cəhətdən dərk edilməsi və təhlili də hər bir tarixi mərhələnin xüsusiyyətlərinə və ruhuna uyğun olaraq aparılmış, zaman keçdikcə daha sistemli xarakter almışdır.

1.2. Münaqişələrin tənzimlənməsi probleminə nəzəri yanaşmalar

“Münaqişələrin tənzimlənməsi” termini altında silahlı münaqişənin qarşısının alınmasına və ya dayandırılmasına, ziddiyyətlərin və mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə aradan qaldırılmasına yönəlmiş istənilən fəaliyyət nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, münaqişələrin tənzimlənməsi dedikdə, mübahisə obyektində ətrafında bu və ya digər formada razılaşmanın əldə olunması başa düşülür. Bu razılaşmaya gətirən yollar isə müxtəlif ola bilər.

Münaqişənin təhlili onun tənzimlənməsinə aparıcı yollardan biridir. Bu zaman münaqişənin meydana gəlməsi, inkişafı, xarakteri və s. məsələlər diqqət mərkəzində olur.

M.M. Lebedeva münaqişələrin tənzimlənməsinin nəzəri istiqamətlərini üç qrupa bölür: 1) müharibə, silahlı qarşıdurma, kütləvi iğtişaclıq və s. formada üzə çıxan münaqişələrin qarşısının alınması; 2) münaqişələri, onu doğuran problemlərin birgə tənzimlənməsi və tərəflərin münasibətlərində düşmənçilik səviyyəsinin aşağı salınması yolu ilə həlli; 3) münaqişəyə gətirən səbəbləri aradan

qaldırmaq, onun iştirakçıları arasında yeni səviyyəli münasibətlər formalaşdırmaq (63, s. 56).

Şübhəsiz ki, istənilən münaqişənin erkən mərhələdə qarşısının alınması, silahlı qarşıdurma fazasında olan münaqişəni tənzimləməkdən daha asandır. Münaqişələrin qarşısını almaq üçün risklərin vaxtında və düzgün qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Risklərin qiymətləndirilməsi ilə münaqişənin erkən mərhələdə qarşısının alınmasını eyniləşdirmək olmaz. A. Ostin T. Gerrə istinadən qeyd edir: “Risklərin qiymətləndirilməsi dolaylı və aralıq şərtlərin sisteməlik təhlilinə əsaslanır. Erkən qarşısını alma isə yüksək gərginlik şəraitində ehtimal ki, münaqişəni sürətləndirən və onun genişlənməsinə təkan verən hadisələrin real zamanda dəqiq qiymətləndirilməsini tələb edir” (75, s. 132-133).

Hələ keçən əsrin 60-cı illərində ABŞ-ın Massaçusets Texnologiya İnstitutunda Blumfildin rəhbərliyi altında münaqişələrin elektron hesablama maşınlarından istifadə etməklə proqnozlaşdırılması həyata keçirilmişdi. (63, s. 56-57). Eyni zamanda beynəlxalq aləmdə vəziyyətin, münaqişədə olan dövlətlərin maraqlarının çox sürətlə dəyişdiyini də nəzərə almaq lazımdır. Son illərdə hadisələr elə böyük sürətlə cərəyan edir ki, bəzən onları nəinki proqnozlaşdırmaq, hətta izləmək çətin olur.

F.Q. Vahidov və T.V. Ağayev milli-etnik münaqişələrin tənzimlənməsinin iki istiqamətini müəyyənləşdirirlər:

- bütövlükdə cəmiyyətin effektiv fəaliyyətini təmin etməyin zəruri şərti kimi əhalinin bütün qruplarının, o cümlədən milli-etnik icmaların normal inkişafına əlverişli şərait yaradılması, etnik mühitdə münaqişəli vəziyyətlərə, böhran hallarına yol verilməməsi və onların qarşısını almaq texnologiyalarının işlənilib hazırlanması;

- milli-etnik birliklərin və qrupların həyat təzi ilə həmin ərazidə (kənddə, rayonda, vilayətdə və bütün ölkədə) yaşayan milli azlıqların həyat şəraiti arasında uyğunluq yaratmağa yönələn fəaliyyət.

Qeyd olunanların reallaşdırılması üçün dövlət səviyyəsində müxtəlif sosial-etnik birliklər arasındakı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi təmin olunmalı,

millətlərarası münasibətlər sahəsində düzgün sosial siyasət formalaşdırılmalı və həyata keçirilməli, etnik birliklərin inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırma biləcək sosial ədalətsizlik halları aradan qaldırılmalı, xalqların milli özünəməxsusluğunun süni surətdə silinməsinə aparan müasir texnoloji sivilizasiyanın, urbanizasiyanın və kütləvi mədəniyyətin yayılması ilə bağlı proseslərin qarşısı alınmalı, müxtəlif sosial-etnik birliklərin nümayəndələri, yerli və gəlmə sakinlər arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan münasibətlərin formalaşmasına səy göstərilməli, yerlərdə sosial-etnik birliklərin nümayəndələrinin yaşadığı şəraitə uyğunlaşması, onların məskunlaşması, təhsili, tibbi xidmətin təşkili ilə bağlı konkret vəzifələr həll edilməli, hər bir etnosun nümayəndələrinə öz milli adət və ənənələrini, psixologiyasını və mədəniyyətinin etnik komponentlərini qoruyub saxlamaqda köməklik göstərilməli, xalqların öz ərazisində yerləşən və onların həyati tələbatını ödəyən təbii ehtiyatlardan müstəqil istifadə etməsinə şərait yaradılmalıdır (16, s. 158-159).

Münaqişələrin həllində ənənəvi və institusional vasitələrdən istifadəyə mühüm yer verilir. Ənənəvi vasitələr dedikdə danışıqlar, vasitəçilərin və ya sülhyaradıcı qüvvələrin xidmətlərindən istifadə nəzərdə tutulur.

Qarşı duran tərəflərin maraqları arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün danışıqlar daha məqbul variantlardan hesab olunur. Danışıqlar prosesi, onun mexanizmi zaman keçdikcə təkamülə məruz qalmış və bu gün çoxtərəfli danışıqlar ikitərəfli danışıqlardan daha çox tətbiq olunur.

Münaqişələrin həlli məqsədilə üçsəviyyəli danışıqlar prosesindən istifadə olunur. Siyasi səviyyə (dövlət başçıları və hökumətlər arasında), diplomatik səviyyə və ekspert səviyyəsi (97, s. 31). Bəzən imitasiya xarakterli danışıqlara da yol verilir. Bu zaman məqsəd vaxt qazanmaq, qarşı tərəfi etibardan salmaq, onu danışıqları pozmaqda günahlandıraraq, münaqişəni silahlı mərhələyə keçirməkdən ibarət olur. Belə danışıqlar “kvazidanışıqlar”, “instrumental danışıqlar”, “maskalı danışıqlar” və s. adlandırılır.

R.C, Fişerin qeyd etdiyi kimi, bəzi hallarda münaqişə tərəfləri problemin həllini tapmaq naminə deyil, birtərəfli qaydada öz maraqlarını qorumaq,

qüvvələrini səfərbər etmək üçün vaxt qazanmaq məqsədilə vasitəçilərin xidmətlərindən istifadə edirlər (96, s. 232).

Danışıqlar çox vaxt vasitəçilərin iştirakı ilə aparılır. Vasitəçinin əsas missiyası razılığa gəlmək üçün münaqişə tərəflərinə yardım göstərməkdən, əldə olunmuş razılaşmaların, imzalanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Vasitəçi qismində dövlətlər, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları, ayrı-ayrı şəxslər çıxış edə bilər. Bundan başqa, vasitəçilik formal, rəsmi, fərdi, birtərəfli, daimi və s. olmaqla da fərqləndirilir.

M.M. Lebedeva danışıqlar prosesində əldə olunan razılaşmaları üç qrupa bölür: barışıq haqqında razılaşma, münaqişənin tənzimlənməsi haqqında razılaşma və münaqişənin tam həlli haqqında razılaşma (63, s. 59). P.A. Tsıqankov məsələyə bir qədər fərqli yanaşaraq dörd həll növü ayırır: bütün tərəflərin mövqelərinin üst-üstə düşməsi nəticəsində əldə olunan razılaşma, qanunvericiliyə və ya xarici qüvvənin iradəsinə uyğun əldə edilmiş razılaşma, münaqişə iştirakçılarının biri tərəfindən qəbul etdirilən razılaşma və nəhayət, münaqişənin öz əhəmiyyətini itirməsi və münaqişənin öz-özünə həll olunması (99, s. 150).

Münaqişələrin həllinə nail olma yollarından biri də sülhyaradıcı qüvvələrin bu və ya digər formada müdaxiləsindən ibarətdir. Bu qüvvələr həm bilavasitə münaqişələrin özünə, həm münaqişə yaradan vəziyyətə, həm də münaqişə tərəflərinə təsir edə bilər. Ümumiyyətlə, sülhyaradıcı missiyalarla çıxış etmək son dövrlərdə bir çox dövlətin beynəlxalq aləmdəki fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Sülhyaradıcılıq mürəkkəb fəaliyyət növü olub, beynəlxalq hüquq normalarına, müqavilə bazasına, münaqişələrin həlli qaydalarının bütöv bir sistemə əsaslanır. Sülhyaratma həm siyasi, həm də diplomatik fəaliyyət növünə aiddir, çünki sülhyaradıcı qüvvələr bir tərəfdən münaqişə tərəflərinin maraqlarının uzlaşdırılması və bir-birinə uyğunlaşdırılması ilə məşğul olur, digər tərəfdən isə onlar başqa dövlətin işlərinə qarışırlar.

Ümumiyyətlə, sülhyaradıcı qüvvələrin fəaliyyətinin münaqişə tərəfi olan dövlətlərin suverenliyi və müstəqilliyi üçün doğura biləcəyi nəticələr tədqiqat obyektidir. A.İ. Nikitin qeyd edir ki, münaqişələrə müdaxilə edən xarici qüvvələrin

bu işə öz maraqları naminə və ya sülhü və sabitliyi bərpa etmə üçün qoşulduqlarını tam müəyyən etmək çətindir (70, s. 3).

Bəzən münaqişə dünyanın aparıcı dövlətlərinin geosiyasi maraqları xaricində qalır. Bu zaman həmin dövlətlərin sülhyaradıcı qüvvə kimi problemə müdaxiləsi çox vaxt imitasiya xarakterli olur. Bu məsələyə toxunan P. Kandel qeyd edir: “Bu və ya digər münaqişənin həllində iri dövlətlərin bilavasitə maraqlarının son dərəcə zəif olduğu halda belə, fəaliyyətə başlamaq üçün onlardan münaqişə zonasında öz milli maraqlarını “kəşf etmək” və ictimaiyyəti bunun vacibliyinə inandırmaq tələb olunur” (56, s. 292).

Münaqişələrin tənzimlənməsi prosesində institusional vasitələrdən də istifadə olunur. İnstitusional vasitələr dedikdə, prosesdə iştirak edən beynəlxalq və regional təşkilatlar, onların fəaliyyətini müəyyənləşdirən nizamnamələr, konvensiyalar, bəyanatlar, müqavilələr, protokollar və s. nəzərdə tutulur. Münaqişələrin həllində bu təşkilatların dinc vasitələrdən istifadəyə üstünlük vermələri institusional vasitələrin tətbiq dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur.

Münaqişələrin tənzimlənməsində institusional vasitələrdən istifadə silahlı qarşıdurmanın qarşısının alınmasını, sülhyaratma fəaliyyətini, sülhün qorunmasını özündə ehtiva edən sistem yanaşma tələb edir.

BMT münaqişələrin qarşısının alınması və nizamlanması ilə məşğul olan təşkilatlar arasında əsas yer tutur. Sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün kollektiv tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutan bu təşkilatın Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində deyilir: “Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcək hər hansı bir mübahisədə iştirak edən tərəflər, həmin mübahisəni, hər şeydən əvvəl danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, barışdırma, arbitraj, məhkəmə vasitəsilə, regional orqanlara və sazişlərə müraciət etməklə və yaxud öz seçimi ilə digər dinc vasitələrlə həll etməyə çalışmalıdır” (4).

Beynəlxalq təşkilatların müxtəlif regionlarında münaqişələrin tənzimlənməsi prosesində iştirak etmələrinə baxmayaraq, onların fəaliyyətinin səmərəliliyi çox da yüksək deyildir. Bunun səbəblərini tapmaq üçün tədqiqatçılar tərəfindən bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməli, nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmalıdır. İlk növbədə

münaqişələrin subyektləri, onların bilavasitə özlərinin və arxalarında duran güclərin maraqları aydınlaşdırılmalıdır.

Bəzən beynəlxalq institutların nizamnamələrində, dünya birliyi tərəfindən qəbul edilmiş konvensiya və protokollarda ziddiyyətli prinsiplərin, uyğunsuzluqların olması da münaqişələrin institusional əsaslarda həllinə mane olur. Məsələn, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və xalqların özünütəyinetmə prinsipləri ətrafında gedən sonsuz müzakirələri, spekulativ gedişləri qeyd etmək olar.

Beləliklə, münaqişələrin qarşısının alınması və onların tənzimlənməsi müasir beynəlxalq münasibətlərin aktual məsələlərindən olaraq qalır. Münaqişələrlə bağlı çoxsaylı elmi araşdırmalar aparılmış, fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Onların aradan qaldırılması üçün ənənəvi və institusional həll metodlarından istifadə olunur, lakin bütün bunlara baxmayaraq, çox hallarda münaqişələrin qarşısını almaq, mövcud münaqişələrin ədalətli həllinə nail olmaq mümkün olmamışdır. Bunun da əsas səbəbi iri dövlətlərin geosiyasi mübarizəsi və beynəlxalq hüquqa məhəl qoymamalarıdır.

FƏSİL 2. DAĞLIQ QARABAĞ PROBLEMİ

2.1. Dağlıq Qarabağ problemi və Rusiya

1988-ci ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ vilayətində erməni separatçılarının başladıkları hərəkət keçmiş SSRİ məkanında etnik separatizm dalğasının başlanğıcını qoydu.

Ermənistan və Dağlıq Qarabağın separatçı dairələri Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri əsassız ərazi iddialarını əsaslandırmaq üçün tarixə istinad edir, iddia etdikləri ərazilərin guya tarixi erməni torpaqları olduğunu önə çəkirlər. Onların bu iddiaları, demək olar ki, Rusiya tərəfindən də müdafiə olunur. Rus mətbuatında bu barədə tez-tez yazılar çap edilir, Azərbaycan tarixi ilə bağlı saxta, tarixi həqiqətin təhrif olunduğu materialların yer aldığı kitablar nəşriyyatlarda tirajlanır. Bütün bunlar Rusiyanın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə həyata keçirdiyi siyasətin formalaşmasına təsirsiz qalmamışdır. Həqiqiliyi şübhə doğurmayan tarixi mənbələrə və sənədlərə müraciət etdikdə isə, problemlə bağlı tamamilə fərqli mənzərə üzə çıxır.

Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Qarabağ 1805-cü ildə çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmişdi. Rus işğalından sonra Türkiyə və İrandan ermənilərin kütləvi surətdə bura köçürülməsinə başlanılmış və nəticədə Qarabağın demoqrafik vəziyyəti

getdikcə ermənilərin xeyrinə dəyişmişdi (102, s. 59-60). Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilərin çox hissəsi məhz Qarabağda yerləşdirilmişdi (31; 37).

1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin aprelinədək Qarabağ Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) tərkib hissəsi olmuşdur. ABŞ tarixçisi T. Svitoxovski bildirir ki, ADR coğrafi cəhətdən dörd hissədən – Bakı, Gəncə, Qarabağ və Zaqatala vilayətlərindən ibarət idi (127, s. 197).

1920-ci ildə Azərbaycan yenidən Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş və 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Qarabağın dağlıq hissəsində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi (58, s. 152-153). Buna baxmayaraq erməni separatçıları sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün vaxtaşırı cəhdlər göstərirdilər (3, s. 147, 57, s. 97). Bu zaman uğur əldə edə bilməyən ermənilər növbəti dəfə M.Qorbaçovun “yenidənqurması” zamanı fəallaşdılar. Ermənilərin fəaliyyət planında birinci yerdə H.Əliyevin siyasi səhnədən uzaqlaşdırılmasına nail olmaq dururdu və 1987-ci ildə onun guya səhhəti ilə bağlı işdən uzaqlaşdırılmasında erməni əlinin də olduğu şübhə doğurmur. 1990-cı ildə K. Dəmirçiyən İ.Muradyana bildirirdi ki, “Bizim ən əsas nailiyyətimiz – Əliyevin Qarabağ hərəkatının başlanmasına qədər kənarlaşdırılması idi. Bu, çox vacib idi” (14, s. 25-28).

H.Əliyevə qarşı kampaniya ilə paralel olaraq Moskva və Yerevandakı separatist ruhlu ermənilər Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün geniş təbliğat işi aparırdılar. Akademik A.Aqanbeqyan Qarabağın Ermənistana verilməsinə tərəfdar olduğunu bildirmiş (14, s. 30), Moskvanın fəaliyyətsizliyi şəraitində ermənilər gizli olaraq silahlanmağa başlamışdılar (14, s. 288). Bu o deməkdir ki, antiazərbaycan kampaniyası bütün istiqamətlərdə aparılırdı və SSRİ rəhbərliyi ermənilərin yanında idi. Tomas de Vaalın qeyd etdiyi kimi, “1988-ci ilin fevralına kimi bu kampaniyanın mexanizmi sazlanıb, işə salınmağa hazır idi” (14, s. 31) və bu istiqamətdə konkret addımların atılması özünü çox gözlətmədi. 1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin sessiyasında Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi haqqında Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Ali

Sovetlərinə müraciət qəbul edildi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Dağlıq Qarabağa aid fevralın 21-də qəbul etdiyi qətnamədə bu müraciətin konstitusiyaya zidd olduğu bildirilmişdi. Bundan sonra Azərbaycana təzyiq göstərmək məqsədilə müxtəlif təxribatlar həyata keçirilməyə başlandı. Təxribatlar dalğasının növbəti aktı isə Azərbaycanın çoxmillətli sənaye şəhərlərindən olan Sumqayıtda baş verdi (36, s. 190-191; 86, s. 136-139). Sumqayıt hadisələrinin ermənilərin təbliğat mexanizminin tərkib hissəsi olması barədə kifayət qədər faktlar mövcuddur (29, s. 335–363). Milliyyətçə erməni olan tədqiqatçı R. Arakelov yazırdı: “Sumqayıt – böyük uğurdur, lakin təssüf olsun ki, belə əlverişli andan tam istifadə edə bilmədik” (23, s. 29). Şübhəsiz ki, hadisələrin təhlükəli istiqamətdə inkişaf etməsində sovet rəhbərliyinin seyrçi mövqe tutması böyük rol oynamışdı.

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Soveti Azərbaycanın daxili işlərinə qarışaraq DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə qatılmasına razılıq verdi. Öz növbəsində Azərbaycan SSR Ali Soveti iyunun 17-də qəbul etdiyi qərarla DQMV-nin Ermənistana verilməsi tələblərinin qeyri-qanuni olduğunu bəyan etmişdi. İyunun 21-də DQMV Xalq Deputatları Soveti Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi xahişi ilə yenidən SSRİ Ali Sovetinə müraciət ünvanladı, iyulun 12-də isə DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxması barədə qeyri-qanuni qərar qəbul etdi (3, s. 262-263). Kremlə Z.Balyan və S.Kaputikyan kimi antiazərbaycan əhvali-ruhiyyəli erməni yazıçılarını qəbul edərək Qarabağ məsələsini onlarla müzakirə edən (14, s. 36-39), məsləhətçiləri arasında G.Şahnəzərov, A.Aqanbəqyan və başqa ermənilər olan M.Qorbaçov isə məsələ ətrafında müxtəlif manevrlər edərək Dağlıq Qarabağın tədricən Azərbaycandan qopardılması siyasətini həyata keçirirdi. SSRİ Ali Sovetinin 1989-cu il yanvarın 12-də “Azərbaycan SSR-in DQMV-nin xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” qəbul etdiyi, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın təbəçiliyindən çıxarılaraq Moskvaya təbə olan Xüsusi İdarə Komitəsinə təbə edilməsini nəzərdə tutan qərar (93) Kremlin Azərbaycan əleyhinə yönəlmiş siyasətinin mühüm tərkib hissəsi idi. Qeyd olunan Komitənin üzvü V.M. Mişinin “Sovet Qarabağı” qəzetinin müxbiri A.Qasparyana verdiyi müsahibə maraq

doğurmaya bilməz. V.M. Mişin etiraf edirdi: “...mən Qarabağ hərəkatının məqsədlərinə anlayışla və hörmətlə yanaşıram... Ermənistanla sıx əlaqələrin yaradılması bizim üçün prinsipal məsələdir” (53).

Xüsusi İdarə Komitəsinin birtərəfli fəaliyyəti respublikanın ərazi bütövlüyünə ciddi təhlükə kimi qəbul edilirdi. Dağlıq Qarabağ üzərində Azərbaycanın suverenliyini bərpa etmək haqqında tələblərin artması 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR-nin suverenliyi haqqında Konstitusiyaya qanununun qəbul edilməsi ilə nəticələndi (3, s. 273).

1989-cu il noyabrın 28-də SSRİ Ali Soveti “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində vəziyyətin normallaşdırılması tədbirləri haqqında qərar” qəbul etdi (79). Bu qərara uyğun olaraq Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edilir, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın yurisdiksiyasına qaytarılır, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə vilayətin muxtar statusunu genişləndirmək üçün qanunlar qəbul etmək, azərbaycanlılarla ermənilər arasındakı münasibətləri normallaşdırmaq məqsədilə tədbirlər görmək və s. məsləhət görülürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, Moskvanın qərarları deklarativ xarakter daşıyırdı və onlara məhəl qoymayan Yerevan separatçılıq siyasətindən əl çəkmirdi. Ermənistan SSR Ali Soveti 1989-cu il dekabrın 1-də “Ermənistan SSR-in və Dağlıq Qarabağın birləşdirilməsi haqqında” və “DQMV-da vəziyyətin normallaşdırılması sahəsində tədbirlər haqqında SSRİ Ali Sovetinin qərarı barədə”, 1990-cı il yanvarın 9-da isə “DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişaf planının Ermənistan SSR-in dövlət planına daxil edilməsi haqqında” qərarlar qəbul etmiş və bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qarşı çıxmışdı. SSRİ Ali Soveti 1990-cı il yanvarın 10-da Ermənistan SSR Ali Sovetinin bu qərarlarını müzakirə etmiş və onların SSRİ Konstitusiyasına zidd olması, Azərbaycanın suverenliyini pozması və bu respublikanın ərazisində tətbiqinin mümkünsüzlüyü barədə qərar çıxarmış, Ermənistandan öz qərarlarını SSRİ Konstitusiyasına uyğunlaşdırmağı tələb etmişdi (80), lakin bütün bu qərarlar kağız üzərində qalmış, Ermənistanı onları yerinə yetirməyə vadar edəcək heç bir tədbir görülməmişdi. Əksinə, 1990-cı il yanvarın 13-də Bakıda yeni təxribat, erməni talanları törədildi (107, s. 213). Yanvarın 20-də isə M.S.Qorbaçovun göstərişi ilə Bakıya və Azərbaycanın digər

rayonlarına yeridilmiş sovet qoşunları yüzlərlə dinc insanı öldürmüş və yaralamışdı. SSRİ rəhbərliyi törətdiyi bu faciəni yanvarın 13-də Bakıda baş vermiş erməni talanları ilə əlaqələndirirdi, lakin Human Rights Watch təşkilatı öz araşdırmalarında bunun 13 yanvardan əvvəl planlaşdırıldığını qeyd edir (117).

1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycanın 1920-ci ildə itirilmiş müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat qəbul etdi. Bunun ardınca, sentyabrın 2-də DQMV və Şaumyan rayonunun Xalq Deputatları Sovetlərinin birgə iclasında “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın yaradılması qərara alındı (36, s. 198). “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın elan olunmasında Yerevanın öz məqsədləri vardı. O, bununla özünü məsuliyyətdən kənarda qoymağa, problemi Azərbaycan – Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kimi qələmə verməyə çalışırdı. Tomas de Vaal bu barədə yazırdı ki, “100 min nəfər sakini olan Dağlıq Qarabağın özünü “müstəqil” elan etməsi əslində Ermənistanın münaqişə iştirakçısı deyil, yalnız marağı olan müşahidəçi qismində çıxış etdiyini təsdiqləyən siyasi hiylə idi” (14, s. 189).

Qarabağ məsələsi Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin 1991-ci il sentyabrın 23-də Rusiyanın Jeleznovodsk şəhərində keçirilmiş görüşündə əsas müzakirə obyektinə olmuşdu. Görüş zamanı bəyanat qəbul olunsa da (36, s. 198), onun müsbət nəticəsi olmamışdı.

1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqiliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nda bir daha göstərilirdi ki, Azərbaycan unitar dövlətdir, onun sərhədləri və ərazisi toxunulmazdır (3, s. 313-314).

İçərisində Azərbaycanın dövlət və siyasi xadimlərinin, jurnalistlərin, Rusiya və Qazaxıstan nümayəndələrinin olduğu vertolyotun 1990-cı il noyabrın 20-də ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağ səmasında vurulması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi və buna cavab olaraq Azərbaycan 1991-ci il noyabrın 26-da Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusunu ləğv etdi (36, s. 199).

Kremlin himayəsindən istifadə edən Ermənistanın qonşu respublikaya qarşı apardığı işğalçılıq müharibəsinin ən qanlı səhifəsi Xocalı faciəsi idi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı dəstələri və Rusiyanın 366-cı

motoatıcı alayının birgə hücumu nəticəsində azərbaycanlıların yaşadığı və Qarabağın qədim yaşayış məskənlərindən olan Xocalı şəhəri yer üzündən silindi. Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş bu soyqırım nəticəsində 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri azyaşlı uşaq olmaqla 613 nəfər qətlə yetirilmişdi (115). Xocalı soyqırımını törətməkdə Moskvanın və Yerevanın bir məqsədi vardı, azərbaycanlılar arasında qorxu hissi yaratmaq. Xocalı soyqırımının fəal təşkilatçılarından olmuş S. Sarkisyan bu haqda deyirdi: “Xocalıya qədər azərbaycanlılar hesab edirdilər ki, bizimlə oyun oynaya bilərlər, onlar fikirləşirdilər ki, ermənilər mülki əhaliyə əl qaldıra bilməz. Biz bu stereotipi qıra bildik. Bax bu da baş verdi” (14, s. 201).

1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikası BMT-yə tam hüquqlu üzv qəbul olundu və Dağlıq Qarabağ bu təşkilat tərəfindən Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Ümumiyyətlə, BMT keçmiş sovet respublikalarını onların SSRİ dövründə mövcud olmuş sərhədləri daxilində tanıyır. BMT-nin İnsan Haqları üzrə Alt Komissiyasının üzvü A. Eyden bildirir ki, BMT çərçivəsində geniş konsensus əldə olunmuşdur ki, həm keçmiş SSRİ-nin, həm də keçmiş Yuqoslaviyanın müttəfiq respublikalarının sərhədləri etnik məskunlaşma əsasında deyil, uti possidetis juris prinsipi əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Uti possidetis juris prinsipinə görə respublikaların federasiyalar daxilində mövcud olmuş sərhədləri onların yeni sərhədləri kimi qəbul olunmalıdır (112, s. 282).

BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan ərazilərinin ermənilər tərəfindən işğal ilə əlaqədar 1993-cü ildə 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri qəbul etmiş, bu sənədlərin hər birində beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığını və güc tətbiq etməklə ərazi əldə etməyin yolverilməzliyini göstərmişdi (119; 121; 123; 125). Eyni zamanda BMT baş katibi 1993-cü ildə Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatlar zamanı T-72 tanklarının, Mi-24 vertolyotlarının və müasir hərbi təyyarələrin tətbiq olunduğunu, döyüslərdə yalnız yerli etnik qüvvələrin iştirak etmədiyini söyləmiş (45, s. 23-24) və bununla da, Yerevanın iddia etdiyi kimi, təkcə Qarabağ ermənilərinin deyil, Ermənistan respublikasının da işğalçılıq siyasəti apardığını bildirmişdi.

1992-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan və Ermənistan Avropada Təhlükəsizlik

və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (ATƏM, 1994-cü ilin dekabrından ATƏT) üzv qəbul olundular və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini tənzimləmək bu təşkilatın Nazirlər Şurasının martın 24-də Helsinkidə keçirilmiş iclasında yaradılmış Minsk qrupuna həvalə edildi.

Minsk qrupu ilə yanaşı Rusiya da Azərbaycan və Ermənistan arasında fərdi qaydada vasitəçilik missiyasını həyata keçirir. Məhz Kremlin vasitəçiliyi ilə 1994-cü il mayın 12-də cəbhələrdə atəşkəsə nail olundu (101, s. 137-139) və bununla da, münaqişə zonasında “nə hərə, nə sülh” vəziyyəti yarandı. Şünhəsiz ki, belə vəziyyət imperiya iddialarından əl çəkməyən Moskvanın strateji planlarına uyğun gəlirdi. Belə ki, münaqişənin dondurulmuş vəziyyətdə saxlanması müstəqil xarici siyasət yeritməyi qərara alan, müxtəlif sahələrdə, xüsusilə neft-qaz sənayesində Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycana təzyiq etmək üçün lazım idi.

1996-cı ilin dekabrında keçirilmiş ATƏT-in Lissabon sammitində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair prinsiplər müəyyənləşdirildi (9, s. 14-15).

Minsk qrupu Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini tənzimləmək məqsədilə 1997-1998-ci illərdə üç təklif - "paket həll", "mərhələli həll" və "ümumi dövlət" adlı təkliflər irəli sürdü, lakin bu təkliflər əsasında münaqişəni həll etmək mümkün olmadı (3, s. 373-375). Bu təkliflərdən sonuncusu diqqəti daha çox cəlb edir. Onun mahiyyəti bərabər hüquqlara malik, öz konstitusiyası, silahlı qüvvələri və hüquq mühafizə orqanları olan, bir-birinin işlərinə qarışmayan iki dövlətdən – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağdan ibarət konfederasiya yaratmaqdan ibarət idi. Bakı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və milli maraqlarına təhlükə yaradan bu təklifi rədd etmişdi. Bu təklif Minsk qrupunun həmsədr ölkəsi olan Rusiyanın təşəbbüsü ilə meydana gəlmişdi və bu plan bir daha göstərdi ki, beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymayan Kreml geosiyasi maraqları naminə Azərbaycanı parçalamaqda, regionda ikinci erməni dövləti yaratmaqda maraqlıdır.

ATƏT-ə üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 2007-ci il noyabrın 29-da Madriddə keçirilmiş iclası çərçivəsində Minsk qrupunun həmsədrələri tərəfindən

Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsini aradan qaldırmaq məqsədilə kompromislərə əsaslanan yeni plan irəli sürülmüşdü. Bu plana görə Azərbaycan və Ermənistan təhlükəsizliyə və beynəlxalq sülhməramlıların münaqişə zonasında yerləşdirilməsinə zəmanət verməli, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ öz silahlı qüvvələrini, Kəlbəcər və Laçın üçün xüsusi şərtlər olmaqla Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunmuş bütün ərazilərdən çıxarmalı, deportasiya olunmuş əhali doğma yerlərinə qayıtmalı, bütün nəqliyyat və ticarət yolları açılmalı, Dağlıq Qarabağın yekun statusu sonda səsvermə yolu ilə müəyyənləşdirilməli, buna qədər müvəqqəti status təyin edilməli idi (36, s. 216). Madrid prinsipləri bəyan olunduqdan sonra münaqişə tərəflərinin mövqelərini yaxınlaşdırmaq məqsədilə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə baş tutmuş 2008-ci il Moskva (Mayendorf), 2010-cu il Sankt-Peterburq, 2011-ci il Soçi, Qazan görüşləri, ATƏT-in 2010-ci ildə keçirilmiş Astana sammiti, Rusiya, Fransa və ABŞ prezidentlərinin 2009-cu il Akvil, 2010-cu il Muskok və 2011-ci il Dovel bəyannamələri gözlənilən nəticələri verməmişdir və regionda “nə hərbi, nə sülh” vəziyyəti mövcud olmaqda davam edir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bu günə qədər həll olunmamasının əsas səbəbi regionda maraqları toqquşan iri dövlətlərin məsələyə beynəlxalq hüquq prizmasından deyil, özlərinin geosiyasi maraqları baxımından yanaşmaları ilə bağlıdır. Ərazisinin 20 %-i işğal olunmuş Azərbaycanla, bu işğalı həyata keçirmiş Ermənistanın eyni müstəviyə qoyulması, təcavüzkarın öz adı ilə çağrılmaması, region uğrunda gedən mübarizədə “erməni kartı”ndan siyasi vasitə kimi istifadə olunması problemin həllini çətinləşdirən məsələlərdəndir. Ermənistana böyük təzyiq imkanları olan Rusiyanın bu məsələdəki qeyri-səmimi mövqeyi də Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. 1994-1996-cı illərdə Rusiyanın Ermənistana qeyri-qanuni olaraq 1 mld. dollar dəyərində silah ötürməsi (101, s. 314-316; 72) və bu halın sonrakı illərdə də təkrarlanması regionun sürətlə silahlandırılmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da Ermənistanla Azərbaycan arasında hərbi əməliyyatların bərpa edilməsi riskini artırır.

Ümumiyyətlə, SSRİ-nin süqutundan keçən dövr ərzində baş vermiş geosiyasi dəyişikliklər Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı mövqelərinin nisbətən zəifləməsi, ilə

nəticələnmişdir. Belə vəziyyətin yaranmasında Rusiya rəhbərliyinin strateji səhvləri əsas rol oynamışdır. İmperiya psixologiyasından xilas ola bilməyən və regionu öz nüfuz dairəsində saxlamağa çalışan Kreml Azərbaycanla beynəlxalq hüquqa əsaslanan bərabər səviyyəli əlaqələr yaratmaqdan hər vasitə ilə yayınırdı. Rusiyanın keçmiş dövlət katibi G. Burbulis bəyan edirdi ki, qoy keçmiş sovet respublikaları azadlıqları ilə əylənsinlər və hər şeyi itirdikdən sonra onları geri qəbul etmək haqqında Rusiyaya yalvaracaqlar (17, s. 67), lakin vəziyyət heç də Rusiya rəsmilərinin söylədikləri kimi olmadı. Ermənistan Rusiyanın siyasi və iqtisadi təsir dairəsində qalsa da, Azərbaycan öz perspektiv inkişaflarını özü müəyyənləşdirmiş, Rusiya ilə yanaşı Türkiyə, ABŞ və Qərb ölkələri ilə əlaqələri də genişləndirmişdir.

SSRİ-nin süqutundan sonra Rusiyanın Cənubi Qafqazda Ermənistanı özünün yeganə müttəfiqi seçməsi Azərbaycanda birmənalı qarşılanmamış, onun Qərbə üz tutması üçün şərait yaratmışdı. Rusiya rəhbərliyi, xüsusilə B. Yeltsinin prezidentliyi dövründə, birtərəfli qaydada Ermənistanın silahlandırılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Rus alimi A. Yazıkova Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişində Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal olunması faktına toxunaraq qeyd edir ki, “Rusiya tərəfi Ermənistana çox fəal yardım göstərirdi, silah dolu eşalonlar Ermənistan üçün gedirdi (106).

Cənubi Qafqazda güc diplomatiyasına üstünlük verən Moskva Ermənistanın silahlandırılmasını sistemativ olaraq həyata keçirirdi. Təkcə 1994-1996-cı illərdə Rusiyadan Ermənistana qeyri-qanuni olaraq 1 milyard dollar dəyərində silah ötürülmüşdü. B. Yeltsinin hakimiyyəti illərində prezident administrasiyasının Baş Nəzarət İdarəsinin rəhbəri işləmiş V. Putin hazırladığı məxfi məruzədə göstərirdi ki, “Dağlıq Qarabağ uğrunda erməni-azərbaycanlı müharibəsi zamanı rus ordusunun yüksək rütbəliyələri qarşı duran tərəflərdən birini gizli yolla silahla təmin etmişlər, Rusiyanın Zaqafqaziyada gizli əməliyyatlar həyata keçirdiyi haqda danılmaz sübutlar əldə edilmişdir (17, s. 69-70).

B. Yeltsinin hakimiyyət illəri ilə müqayisədə, V. Putin və D. Medvedyevin dövründə Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətində strateji planda ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin

tənzimlənməsi ilə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri olan Rusiya, ortada işğal faktının olmasına baxmayaraq, Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanımaqdan imtina edir, daha çox imperiya ambisiyalarına əsaslanan siyasətə, güc diplomatiyasına üstünlük verir, Moskva Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində maraqlı deyil, bu da öz növbəsində Kremlin özünün regiondakı maraqlarının təmin olunmasına kifayət qədər mane olur.

2.2. Qərb ölkələrinin Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə yanaşmaları

Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə Qərb ölkələrinin münasibətini birmənalı hesab etmək olmaz. Bu münaqişə ilə hər hansı bir səviyyədə əlaqəsi olan Qərb dövlətləri məsələyə daha çox beynəlxalq hüquq prinsip və normalarından deyil, öz maraqlarını nəzərə almaqla yanaşırlar.

SSRİ-nin süqutundan sonra Cənubi Qafqaz regionu uğrunda mübarizəyə qoşulan Qərb ölkələri arasında ABŞ-ı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu ölkənin regiona göstərdiyi strateji marağın arxasında əsasən iki amil, hərbi-siyasi təhlükəsizlik məsələsi və enerji faktoru durur. Təsadüfi deyil ki, Qafqaz ABŞ-ın xüsusi strateji maraqlarının olduğu regionlar sırasına daxildir. Prezident B. Klintonun milli təhlükəsizlik üzrə köməkçisi olmuş S. Berger 1997-ci il martın 27-də Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzində çıxışı zamanı bildirmişdi ki, Çin, Türkiyə və Qafqaz prioritet maraqlara daxil olan rayonlardır və ABŞ Mərkəzi Asiya və Qafqazda öz iştirakını genişləndirmək niyyətindədir (47).

Ermənistanın işğalına məruz qalan Azərbaycana münasibətdə Vaşinqton ikili mövqe nümayiş etdirir. ABŞ Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab etsə də, Ermənistanı işğalçı dövlət adlandırmaqdan imtina edir. Ağ ev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ATƏT-in Minsk qrupunun təklifləri əsasında həll etməyə, Türkiyə-Ermənistan sərhədlərini açmağa, Bakı ilə Vaşinqton arasında enerji əməkdaşlığını genişləndirməyə çağırırsa da, Azərbaycana qarşı

təcavüz faktının olduğunu etiraf etmir.

Cənubi Qafqazdakı mövcud münaqişələrə fərqli yanaşma, artıq qeyd olunduğu kimi, ABŞ-ın strateji maraqlarından irəli gəlir. Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrinə münasibətdə Vaşinqton hərbi-siyasi maraqlarından çıxış edirsə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə daha çox onun regiondakı iqtisadi maraqları önə çəkilir, Azərbaycan və Ermənistan arasında müharibənin bərpa olunması Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tibilisi-Ərzrum qaz kəmərlərinin fəaliyyətini risk altına qoya bilər, bu halda da ABŞ şirkətlərinin də daxil olduğu və Xəzər dənizi hövzəsində neft-qaz hasilatı və nəqli ilə məşğul olan konsorsiumun işində problemlərin yaranacağı istisna olunmur. Məhz buna görə də, Ağ Ev bütün vasitələrlə Bakı və Yerevanı hərbi əməliyyatlardan çəkəndirməyə çalışır.

ABŞ-ın Xəzər-Qara dəniz regionu ölkələrinə münasibətdə siyasətinin formalaşmasına ölkədaxili faktorlar, xüsusilə etnik icmalar və onları himayə edən lobbilər təşkilatları müəyyən təsir göstərir, lakin ölkənin milli təhlükəsizliyi, strateji maraqları tələb etdikdə ortaya fərqli mövqe qoyulur. Bunu 1992-ci ildə Ağ Evin keçmiş sovet respublikalarında demokratiyanın, plüralizmin və bazar iqtisadiyyatının inkişafına yardım məqsədilə hazırladığı “Azadlığa yardım aktı” adlı qanun layihəsinin Konqresdəki müzakirələri zamanı Azərbaycana federal yardım göstərilməsini qadağan edən 907-ci düzəlişin bu sənədə əlavə edilməsi və onun sonrakı taleyi aydın şəkildə sübut edir. Qeyd olunan düzəlişin guya Azərbaycanın Ermənistanı blokadada saxladığı və buna cavab olaraq qəbul edildiyi bildirilsə də, onun ABŞ-dakı erməni diasporası və onların Konqresdəki himayədarlarının təsiri altında meydana gəldiyi şübhə doğurmur. C. Buşun (ata) prezidentliyi dövründə müdafiə naziri olmuş R. Çeyni qeyd edirdi ki, “Məncə bu sarsaq siyasətdir. ABŞ-ın regiondakı maraqları nöqtəyi nəzərdən bu mənasızdır. Bu maddə ABŞ-ın daxili siyasəti, yəni Konqres üzvlərinin öz seçiciləri ilə münasibətlərinin nəticəsində qəbul olunmuşdur” (85, s. 149). Sonrakı illərdə ABŞ-ın “Amoco”, “Unocal”, “Pennzoil”, “ExxonMobil”, “Chevron”, “MakDermot”, “Texaco” və s. şirkətlərinin Azərbaycanın neft sektorunda təmsil olunması, Ağ

evin Xəzər-Qara dəniz və Mərkəzi Asiya regionlarındakı strateji maraqlarına cavab verən Tarixi İpək Yolunun bərpası istiqamətində görülən işlər, İranla qarşıdurma və s. amillər nəticəsində Vaşinqton üçün Azərbaycanın əhəmiyyəti artmış və ona münasibətdə müsbət meyllər müşahidə olunmağa başlamışdı. 1994-1998-ci illərdə qəbul edilmiş bir sıra qanunvericilik aktları 907-ci düzəlişi tamamilə aradan qaldırmasa da, onun təsirini müəyyən qədər zəiflətməmişdi (85, s. 150-153). 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın milli təhlükəsizlik maraqlarını əsas götürən prezident C. Buş (oğul) 907-ci düzəlişin hüquqi qüvvəsinin dayandırılması haqqında qərar qəbul etmiş, 2002-ci il yanvarın sonlarında isə, ermənilərin intensiv müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycana ABŞ yardımının göstərilməsi üçün qapıların açıldığını bildirmişdi (114, s. 22). Başqa sözlə milli maraqlar lobbi maraqlarını üstələmişdi.

Ümumilikdə, ABŞ-ın Azərbaycana, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə həyata keçirdiyi siyasəti birmənalı qiymətləndirmək mümkün deyildir. Regionun karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatında və dünya bazarlarına ixracında ABŞ-ın fəal rol oynaması Azərbaycanın həm siyasi, həm də iqtisadi mövqelərinin möhkəmlənməsinə yardım edir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə Ağ evin ikili standartlardan yanaşması isə daha çox bu münaqişənin ədalətli həllinə deyil, onun dondurulmasına xidmət edir, bu da regional təhlükəsizlik üçün ciddi problem olaraq qalır.

2009-cu il sentyabrın 18-də ABŞ dövlət katibinin siyasi məsələlər üzrə müşaviri U.C. Börns Vaşinqtondakı Corctaun Universitetində çıxışı zamanı bildirmişdi ki, “Regionda uzunmüddətli sülhə nail olmanın başlıca yolu Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə nail olmaqdır. İcazə verin sizi əmin edim ki, Prezident Obama və Dövlət Katibi Klinton bu məqsədi dəstəkləmək üçün mümkün olan hər bir şeyi etməyə hazırdırlar. Biz Azərbaycan və Ermənistanın qarşılıqlı inkişafa yol açacaq sülh şəraitində yanaşı yaşamalarını görmək istəyirik”.

(1). Müşavir ABŞ-ın mümkün olan hər şeyi etməyə hazır olduğunu bildirsə də, sülhə nail olmaq üçün ondan çox şey tələb olunmur. Sadəcə təcavüzkarı adı ilə çağırmaq, ona qarşı beynəlxalq hüquqdan irəli gələn tədbirləri görmək lazımdır.

Bunu etmək üçün isə, ABŞ hələlilik özündə siyasi iradə tapa bilməmişdir.

Münaqişənin ədalətli həllinə mane olan amillərdən biri də, ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ separatçılarına göstərdiyi maliyyə yardımınıdır. ABŞ tərəfindən 1998-2000-ci illərdə qondarma DQR-ə hər il 2,5 milyon dollar, 2001-2006-cı illərdə hər il 3 milyon dollar, 2006-cı ildə 5 milyon dollar, 2007 və 2008-ci illərdə hər il 6 milyon dollar, 2009 və 2010-cu illərdə hər il 8 milyon dollar, 2011-ci ildə 10 milyon dollar maliyyə yardımı edilib (2). Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ Ermənistandan sonra Dağlıq Qarabağa birbaşa maliyyə yardımı göstərən yeganə ölkədir. Bütün bunlar, Minsk qrupunun həmsədr ölkəsi olmasına baxmayaraq, ABŞ-ın səmimi vasitəçi olmadığına, regionda öz oyununu oynadığına dəlalət edir. Bunu 2008-ci ildə BMT Baş Assambleyasında Azərbaycanın təqdim etdiyi “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” adlı qətnamə layihəsi müzakirə olunarkən həmsədr ölkələrin hər üçünün, o cümlədən ABŞ-ın onun əleyhinə səs verməsi də təsdiq edir.

Fransa ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesində iştirak edir. Ermənistanla yaxın münasibətlərə baxmayaraq, Parisin sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipini təsdiq etməsi, mübahisəli məsələlərin güc yolu ilə həll edilməsinin yolverilməzliyini bildirməsi (101, s. 244) ümumilikdə regionda sülhün təmin olunması üçün ciddi əhəmiyyət daşıyır.

1993-cü ilin mayında Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü gücləndiyi zaman Fransa Prezidenti F.Mitteran Azərbaycan Prezidenti Ə.Elçibəyə ünvanladığı məktubda “Dağlıq Qarabağ ətrafında hərbi əməliyyatların genişlənməsindən Fransanın çox narahat olduğunu” qeyd etmiş və bildirmişdi ki, “Fransa hökuməti erməni qüvvələrinin Kəlbəcərdən çıxması tələbi ilə müxtəlif səviyyələrdə çıxış etmişdir”. F.Mitteran Azərbaycan rəhbərliyini münaqişəni ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində nizamlamağa çağırırdı (8, s. 63).

1994-cü ildə Bakıya səfər edən Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin baş katibi Bertran Düfurqu Parisin “dövlətlərin ərazilərinin bölünməzliyi prinsipini müdafiə etdiyini” bildirmişdi (8, s. 70-71).

1996-cı ilin dekabrında keçirilmiş ATƏT-in Lissabon sammitində

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair üç prinsip müəyyənləşdirildi: 1. Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü; 2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək özünüidarəetmə statusunun verilməsi; 3. Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin olunması (9, s. 14-15). Lissabon sammitində iştirak etmiş 54 dövlətdən, Ermənistan istisna olmaqla yerdə qalan 53-ü bu prinsiplərə razılıq vermişdi.

Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunda həmsədrlik məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Bu dövrdə Minsk qrupunun həmsədrləri Rusiya və Finlandiya idi və onların mövqeləri çox vaxt üst-üstə düşürdü. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Finlandiyanın həmsədrliyi Fransa ilə əvəz olundu. Fransanın ermənipərəst mövqeyi nəzərə alınsa, bu format danışıqlarda Azərbaycanın mövqelərini zəiflədirdi. Elə buna görə də Heydər Əliyev ABŞ-ın da həmsədr olması məsələsini irəli sürdü. Ermənistan və Rusiya buna müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, ABŞ dövlət katibinin müavini Stroub Telbott 1997-ci ilin fevralında ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri təyin olundu.

Qeyd edək ki, Azərbaycan tərəfi həmsədr ölkə kimi Fransaya deyil, Almaniyaya daha çox önəm verirdi. 1997-ci ilin yanvarında Fransada olarkən H. Əliyev “Siz Fransanın Minsk qrupuna həmsədrlik etməsinə razı deyilsiniz? sualına belə cavab vermişdi: “Bilirsiniz ki, bu məsələ bir qədər mürəkkəbləşib. Hələ yay aylarında Minsk qrupuna rəhbərliyə Finlandiyanın yerinə Almaniya nəzərdə tutulmuşdu. Biz ona razılıq vermişdik. Sonra Ermənistan və Rusiya etiraz etdiyinə görə Almaniyanın namizədliyi aradan götürüldü. Bu vaxt Amerika Birləşmiş Ştatları bizə müraciət etdi ki, onlar Minsk qrupuna həmsədrlik etmək istəyirlər. Biz onlara razılıq verdik... Əgər biz Amerika Birləşmiş Ştatlarına razılıq vermişiksə, eyni zamanda başqa bir ölkəyə razılıq verə bilmərik... Bilirsiniz, mən cənab Jak Şiraka çox inanıram. Cənab Jak Şirakla dünənki söhbətimizdə mən öz fikirlərimi ona çox açıq şəkildə bildirdim. Mən ümid edirəm ki, cənab Jak Şirak və Minsk qrupunda Fransanın nümayəndəsi bundan sonra Minsk qrupunun üzvü kimi bu məsələnin həllində daha da fəal olacaqlar. Ancaq açıq demək istəyirəm ki, Fransa Minsk qrupunun üzvü kimi – Minsk qrupu dörd ildir ki, fəaliyyətdədir – böyük fəallıq

göstərməyibdir... Bilirsiniz ki, Fransa ilə Ermənistan arasında uzun illərdir dostluq əlaqələri var... Erməni diasporu Fransanın siyasi həyatında da fəal iştirak edir. Təəssüf ki, burada olan erməni lobbisi obyektiv mövqe tutmur. Onlar məsələnin məzmununa varmadan, bu münaqişənin səbəbini araşdırmadan birtərəfli olaraq Ermənistanı dəstəkləyirlər. Azərbaycana qarşı çox mənfi münasibət göstərirlər... (6, s. 270-271).

Politoloq Vəfa Qulizadə Fransanın ATƏT-in Minsk qrupuna gizli formada daxil olduğunu bildirir: “Azərbaycan Fransanın Minsk qrupuna daxil olmasına razılıq verməyib. Rusiya və Fransa gizli danışıqlar apararaq rəsmi Parisin həmsədrlikdə təmsil olunmasını təmin edib. Məqsədləri ABŞ-ı kənarı qoymaq idi. Həmin dövrdə prezident Heydər Əliyev Fransanın Minsk qrupunda həmsədr olmasının qəti əleyhinə çıxdı və bunu Fransanın dövlət başçısı Jak Şirakin şəxsən özünə dedi. Fransaya səfərlər zamanı Jak Şirak bu məsələni qaldırır və Heydər Əliyev də onun üzünə “yox” deyirdi. Amma Jak Şirak geri addım atmaq istəmirdi. Çünki ermənilərə söz vermişdi. Rusiya da gizli şəkildə Fransaya lobbicilik edirdi. Uzun sürən prosesdən sonra kompromis əldə olundu və ATƏT ABŞ-ı da Minsk qrupuna həmsədr etdi. Heydər Əliyev Fransanın həmsədr olmaması üçün əlindən gələni etdi, amma gücü çatmadı. Azərbaycan 1998-ci ilin sonu, 1999-cu ilin əvvəllərində ATƏT-ə rəsmən etiraz etdi, amma qurum cavab verdi ki, artıq Fransa həmsədr kimi qəbul olunub (7).

2001-ci ilin yanvarında Fransada Jak Şirakin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistanın dövlət başçıları arasında danışıqlar keçirildi. Görüşdə münaqişənin həllinə dair ciddi müzakirələr aparılsa da, konkret bir nəticə əldə etmək mümkün olmadı. Sonda Azərbaycan, Ermənistan və Fransa prezidentləri dialoqun davam etdirilməsi barədə bəyanatla çıxış etdilər. Mart ayının 3-də Fransada, J. Şirakin təşəbbüsü ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri növbəti dəfə görüşdülər. Prezidentlərin qəbul etdikləri bəyanatın nikbin ruhda olması Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə ümidləri artırmışdı (5, s. 85). Buna baxmayaraq, arxasında iri dövlətlərin, xüsusilə Rusiya və Fransanın himayəsini hiss edən Ermənistanın pozucu mövqeyi üzündən prosesi müsbət

sonluğa çatdırmaq mümkün olmadı.

2011-ci ilin oktyabrında Fransa prezidenti N. Sarkozi Ermənistanda olarkən Dağlıq Qarabağ məsələsinə də toxunmuşdu. O, Yerevanda keçirdiyi mətbuat konfransında Minsk Qrupu çərçivəsində danışıqları münaqişənin yeganə həll yolu kimi göstərmişdir. N. Sarkozi demişdi: "Görürük ki, bu problemlə bağlı sülhün bərqərarı üçün təmas nöqtəsinə nail olmaq lazımdır". O, xüsusi olaraq vurğulamışdı ki, Cənubi Qafqaz regionu kifayət qədər qeyri-sabitdir və iki ölkənin inkişafı baxımından sülhə nail olunması vacibdir (11).

Qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bu günə qədər həll olunmamasına Minsk qrupunun həmsədrə olan Fransanın ermənipərəst mövqeyi, erməni separatçıları himayə etməsi də ciddi təsir göstərmişdir. Fransanın keçmiş prezidenti N. Sarkozinin 2011-ci il oktyabrın 7-də və indiki prezidenti F. Olandın 2014-cü il mayın 11-də baş tutmuş Bakı səfərində münaqişədən yan keçməyə çalışmaları bunu deməyə və Fransanın həmsədr kimi, problemin həllinə maneçilik törətdiyi fikrinə gəlməyə əsas verir.

Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Qərbi Avropanın digər ölkələri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə vaxtaşırı olaraq müəyyən münasibət bildirsələr də, bu məsələnin tənzimlənməsi istiqamətində elə də bir fəallıq nümayiş etdirmirlər. Bu məsələ beynəlxalq və ya regional səviyyədə müzakirə olunarkən, bu dövlətlər daha çox Avropa Birliyinin mövqeyindən çıxış edirlər.

Avropa Birliyinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə ilk rəsmi münasibəti 1992-ci ilə aiddir. Təşkilat münaqişə zonasında hərbi əməliyyatların kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq, qeyd olunan ilin may ayının 22-də bəyanatla çıxış etmişdi. Sənəddə döyüşlərin intensivləşməsindən narahatlıq ifadə olunur, güc tətbiqi pislənir və döyüşlər nəticəsində əhəlinin üzləşdiyi əzab-əziyyətdən və insan tələfatından təssüf hissi ifadə olunur. Həm azərbaycanlıların, həm də ermənilərin eyni səviyyədə mühafizə olunmaq hüququnun olduğunu önə çəkən bəyanat müəllifləri ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş hərəkətləri, mülki əhəlinin daimi yaşayış yerlərindən qovulmasını, siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün gücdən istifadəni pisləyirlər. Avropa Birliyinin qəbul etdiyi bu sənəddə əhəmiyyətli

bir məqam öz əksini tapmışdır: “Azərbaycan və erməni əhalinin fundamental hüquqları mövcud sərhədlər daxilində tam şəkildə bərpa edilməlidir” (5, s. 82). Başqa sözlə, burada mövcud sərhədlərin dəyişməzliyi prinsipi öz təsdiqini tapır.

1992-ci ilin yayında münaqişə bölgəsində hərbi əməliyyatların davam etməsi Avropa Birliyini bir daha bu məsələyə qayıtmağa vadar etmişdi. Təşkilatın qeyd olunan il iyun ayının 18-də qəbul etdiyi növbəti bəyanatda döyüşlərin davam etməsindən narahatlıq ifadə olunur, böhranın həllinə kömək etməyən hər-hansı bir gücün tətbiq edilməsi pislənilir. Bəyanat müəllifləri böhrana qatılan tərəfləri təmkinliyə dəvət edir, insan tələfatı ilə nəticələnən hərəkətlərdən çəkinməyə, baş verən dəhşətli zorakılığa son qoymağa, davamlı sülhə nail olmağa, Ermənistan və Azərbaycanı ATƏM-ə daxil olarkən götürdükleri öhdəliklərə əməl etməyə, insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmağa çağırır. Bununla yanaşı, regionda sülhün bərpa edilməsi üçün ən yaxşı variantı kimi ATƏM-in himayəsi altında Minsk konfransının tezliklə təşkil edilməsinin zəruri olduğu vurğulanır (5, s. 83).

Göründüyü kimi, bəyanatda Ermənistan və Azərbaycanın ATƏM-ə daxil olarkən müəyyən öhdəliklər götürdükleri xatırlansa da, münaqişə tərəflərinin adları konkret olaraq çəkilmir, “böhrana qatılan tərəflər” ifadəsindən istifadə olunur. Başqa sözlə, problemə yanaşmada ikili standartlardan çıxış edən Avropa Birliyi Ermənistanı bilavasitə münaqişə tərəfi kimi tanımaqdan imtina edir.

1993-cü ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında hərbi əməliyyatların intensivləşməsi, erməni təcavüzünün genişlənməsi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan kənarında yerləşən bir neçə rayonunun işğal edilməsi ilə nəticələndi. Buna reaksiya verən Avropa Birliyi aprelin 7-də növbəti bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı münasibətlərin kəskin şəkildə pisləşməsindən təşkilata üzv olan dövlətlərin narahat olduqları, hərbi əməliyyatların Kəlbəcər və Fizuli rayonlarına yayılmasından təəssüfləndikləri bildirilir. Bunun ardınca, bəyanat müəllifləri Ermənistan hökumətini Dağlıq Qarabağdakı hərbi birləşmələr üzərində olan təsirindən istifadə etməyə çağırırlar. Sonda diqqət yenə də ATƏM-in Minsk qrupuna yönəldilir və tərəflərdən bu formatda aparılan danışıqları tərk etməmək xahiş olunur (5, s. 84).

Problemə münasibətdə mövqeyini dəyişməyən Avropa Birliyi yenə də Ermənistanı məsuliyyətdən kənar saxlayır, baxmayaraq ki, Dağlıq Qarabağdakı erməni hərbi birləşmələri üzərində onun təsiri olduğu etiraf olunur. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı silahlı birləşmələrdə hansı dövlətlərin vətəndaşlarının yer aldıklarına, onların istifadəsində olan silahların hansı mənbələrdən əldə edildiyinə diqqəti yetirməyi lazım bilməmişlər.

BMT-nin baş katibi 1993-cü ildə Təhlükəsizlik Şurasında etdiyi çıxışında Dağlıq Qarabağdakı erməni hərbi birləşmələrinin sərəncamında kifayət qədər müasir silahların olduğunu xüsusi olaraq vurğulamışdı. O, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, regionda baş verən döyüşlərdə ermənilərin T-72 tanklarından, Mi-24 vertolyotlarından və müasir hərbi təyyarələrdən istifadə etdiklərini və hərbi əməliyyatlarda təkcə yerli etnik qüvvələrin iştirak etmədiklərini bildirmişdi (45, s. 23-24). BMT baş katibinin bu hesabatı Dağlıq Qarabağda separatizmin alovlanması, regionun Azərbaycandan ayrılaraq özünü “müstəqil” elan etməsi, burada hərbi əməliyyatların başlaması və genişlənməsinin bilavasitə Ermənistanın iştirakı və yardımını ilə baş verdiyini bir daha sübut edir. Yerevan özünün bu proseslərdə iştirak etmədiyini bəyan etməklə, sadəcə olaraq özünü beynəlxalq hüquqi məsuliyyətdən kənar saxlamağa çalışır və ikili standartlarla işləməyə adət etmiş bir sıra beynəlxalq və regional təşkilatların, o cümlədən Avropa Birliyinin biganəliyi nəticəsində buna nail olur.

Avropa Birliyinin münaqişə ilə bağlı siyasəti bəyanatlar qəbul etməkdən ibarətdir. “Yerli erməni birləşmələri”, “yerli ermənilər” və s. bu kimi ifadələrdən istifadə etməklə qəbul edilmiş ATƏM qətnamələrini müdafiə edən Avropa Birliyinin bəyanatları münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll edilməsinə hər-hansı təsir göstərmək gücündə deyildir. Bunun əsas səbəbi təcavüzkarın öz adı ilə çağrılmaması və ona qarşı beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulan cəza tədbirlərinin həyata keçirilməməsi ilə bağlıdır. Xarici havadarlarından ardıcıl olaraq hərbi-siyasi yardım alan Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin genişlənməsi üçün münbit şərait yaradır. Avropa Birliyi isə məzmunu baş verənlərə tam adekvat olmayan bəyanatlar qəbul etməklə öz işini bitmiş hesab edir.

Avropa Birliyinin bəyanatlarında, işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının hamısının deyil, yalnız Dağlıq Qarabağ ətrafındakı ərazilərin azad edilməsinin tələb olunması da diqqəti cəlb edir. Bu məqam, sanki Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın yurisdiksiyasına qaytarmaq məsələsini unutdurmağa xidmət edir.

Avropa İttifaqının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı tutduğu mövqeni amorf mövqe hesab edən E. Süleymanov bunu 90-cı illərin əvvəllərində təşkilatın, ümumiyyətlə Cənubi Qafqaza və regionda baş verən proseslərə kifayət qədər maraq göstərməməsi ilə əlaqələndirir. O zaman Avropa İttifaqı daha çox iqtisadi birlik kimi fəaliyyət göstərir, baş verən siyasi proseslər, o cümlədən münaqişələrlə bağlı mövqe nümayiş etdirməməyə çalışırdı (12 s. s.49).

Avropa İttifaqı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı diqqəti cəlb edən addımı 2003-cü ildə atmışdı. Təşkilat qarşı duran tərəflər arasında kommunikasiya xətlərinin açılması müqabilində Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından 5-nin geri qaytarılmasını təklif etmişdir. Bu təklif XXI əsrin əvvəllərində Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazla əlaqələri inkişaf etdirmək, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında fəal iştirak etmək niyyətini göstərir.

Avropa İttifaqının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı rəsmi mövqeyi Avropa Parlamentinin 20 may 2010-cu ildə qəbul etdiyi “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə Strategiyası” Qətnaməsində öz əksini tapmışdır. Bu qətnamədə Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə əlaqələrində suverenlik və ərazi bütövlüyü prinsiplərinə hörmətlə yanaşdığı, regionda mövcud olan status-kvonun qəbuledilməz olduğu, belə vəziyyətin gərginliyi və döyüşlərin yenidən başlaması riskini artırdığı, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə xələl gətirə biləcək şərtlərin qəbuledilməz olduğu göstərilmişdir. Qətnamənin 6-11-ci maddələri məhz Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə həsr edilmişdir. Bu maddələrdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında danışıqlar prosesinin, ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçilik səylərinin davam etdirilməsinin vacibliyi göstərilmiş, Ermənistan qoşunlarının Azərbaycanın işğal edilmiş bütün ərazilərindən çıxarılması tələb edilmiş, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf

rayonlar da daxil olmaqla bütün işğal edilmiş ərazilərinin boşaldılmasının, Dağlıq Qarabağın statusunun tam müəyyən edilənə qədər ona aralıq statusun verilməsinin, regionda etnik azərbaycanlıların və etnik ermənilərin dinc yaşaması və əməkdaşlığı üçün keçid çərçivənin yaradılmasının əhəmiyyəti göstərilmişdir. Avropa Komissiyasının sədri Jose Manuel Barrozo 2011-ci ilin yanvar ayında Bakıya səfəri zamanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməməsinin regionda sülh və sabitlik üçün maneə olduğunu, Avropa İttifaqının Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü birmənalı şəkildə dəstəklədiyini diqqətə çatdırmışdı (13, s, 50-52).

Beləliklə, Qərb ölkələri Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesindən kənar qalması da, prosesi müsbət istiqamətdə, ədalətli sülhə doğru aparmaq üçün aktiv fəaliyyət də götərmirlər. İstər həmsədr ölkələr olan ABŞ və Fransa, istərsə də Avropa Birliyinin üzvü olan digər ölkələr məsələyə özlərinin regional və global maraqları baxımından yanaşır, çox vaxt Bakı ilə Yerevan arasında balans saxlamağa çalışırlar. Belə ikili yanaşma isə münaqişənin həllinə deyil, daha çox onun dondurulmasına xidmət edir.

FƏSİL 3. GÜRCÜSTAN, UKRAYNA VƏ MOLDOVADAKI MÜNAQİŞƏLƏRDƏ RUSİYA-QƏRB RƏQABƏTİ

3.1. Gürcüstandakı münaqişələrin tənzimlənməsində Rusiya və Qərb dövlətlərinin siyasəti

Cənubi Qafqazda separatizmlə üzləşən respublikalardan biri də Gürcüstandır. Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələri müstəqillik illərində bu respublikanın qarşılaşdığı ən ciddi problemlərdəndir.

Münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərin hamısı tarixi hüquq prinsipinə istinad edirlər. Gürcü tarixçilərinə görə müasir Abxaziyanın ərazisi qədim zamanlarda Qara dənizin şərqini əhatə etmiş Kolxida mədəniyyətinin, Kolxida dövlətinin

tərkibinə daxil olmuşdu (67, s. 321; 44, s. 119-140), bu səbəbdən də bu ərazilər tarixi gürcü torpaqlarıdır. Abxaz tarixçiləri isə hesab edirlər ki, Abxaziyanın ilkin sahibləri abxazların əcdadları - geniox tayfaları olmuş, bu ərazi Dioskuriya çarlığı adlandırılmışdı (24, s. 63-65). Sonuncuların iddialarına görə, Abxaziyanın Gürcüstana heç bir aidiyyəti yoxdur, bu region sovet hakimiyyəti tərəfindən Tbilisinin nəzarətinə verilmişdir.

Abxaziyanın tarixinə diqqət yetirdikdə, əsrlər boyu onun müxtəlif dövlətlərin tərkibində olduğu aydın olur (22, s. 44-258; 24, s. 82-90; 66, s. 28; 78, s. 28-43; 83, s. 71-84; 103, s. 49-50). 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının parçalanmasından sonra Abxaziya Gürcüstanın nəzarətinə keçmişdi. 1921-1931-ci illərdə müttəfiq respublika statusuna malik olmuş Abxaziya Gürcüstanla xüsusi ittifaq müqaviləsi imzalamışdı, 1931-ci ildə isə Abxaziyanın statusu dəyişdirilərək Gürcüstan SSR-nin tərkibində muxtar respublika səviyyəsinə endirilmiş və 1990-cı ilədək bu statusda qalmışdı (61, s. 125-126).

Sovet hakimiyyəti illərində abxaz milli ziyalı təbəqəsini təmsil edən müəyyən qruplar Abxaziyanın Gürcüstanın tərkibinə daxil edilməsini hüquqi cəhətdən qeyri-qanuni hesab edərək onun statusunu dəyişdirmək barədə SSRİ hakimiyyət orqanları qarşısında bir neçə dəfə məsələ qaldırmışdılar (55), lakin heç bir halda müsbət cavab əldə edə bilməmişdilər. M.S. Qorbaçovun “yenidənqurma” siyasətinin başlaması ilə Abxaziyada separatizm meyilləri yenidən güclənmiş və daha geniş miqyas almışdı. XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında gürcü millətçilərinin fəallaşması da Gürcüstanda yaşayan milli azlıqlar arasında separatizmin yayılmasına əlavə təkan vermişdi.

1989-cu il martın 18-də Abxaziyanın Qudaut rayonunun Lıhni kəndində Abxaziyaya müttəfiq respublika statusunu qaytarmaq tələbi ilə mitinq keçirilmişdi (39, s. 250). Məhz bu mitinq gürcü-abxaz qarşıdurmasını açıq müstəviyə keçirdi. Aprelin əvvəllərində Lıhni mitinqinə cavab olaraq Gürcüstanın müxtəlif yerlərində etiraz nümayişləri təşkil olunmuş, paytaxt Tbilisidə bir neçə gün davam etmiş mitinq aprelin 9-da sovet qoşunları tərəfindən dağıdılmış və bu zaman 16 nəfərdən çox mitinq iştirakçısı öldürülmüşdü (103, s. 248-249). Tbilisidə baş vermiş bu faciəvi hadisədən sonra Gürcüstanda antisovet qüvvələrin konsolidasiyası

sürətlənmiş, əhalinin Moskvaya olan inamı isə tamamilə sarsılmışdı. Bunu 1990-cı ilin oktyabrında Gürcüstan parlamentinə keçirilmiş seçkilər aydın şəkildə göstərirdi. Seçkilərdə millətçi və demokratik qüvvələrin birləşdiyi və Z.K. Qamsaxurdiyanın rəhbərlik etdiyi “Dəyirmi stol” – “Azad Gürcüstan” bloku qalib gəlmiş, Kommunist partiyası isə ağır məğlubiyyətə uğramışdı. Ölkə parlamentinin sədri vəzifəsini tutmuş Z.K. Qamsaxurdiya 1991-ci il mayın 26-da Gürcüstan prezidenti seçilmişdi (52, s. 23-24).

Aprel hadisələri nəinki Gürcüstanda sovet hakimiyyətinə olan inamı zəiflətməmiş, həm də bu hadisələrin baş verməsində bir-birini günahlandıran gürcü və abxazlar arasında silahlı toqquşmalara gətirib çıxarmışdı. SSRİ rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi bu qarşıdurmanı daha da dərinləşdirirdi. Bu fəaliyyətsizlik birbaşa Gürcüstandakı separatizmi müdafiə etmək demək idi. Nəticədə, 1989-cu il iyulun 16-da Tbilisi dövlət universitetinin Suxumi filialına qəbul imtahanlarının keçirildiyi bina abxazlar tərəfindən darmadağın edilmiş və bundan sonra Abxaziyanın əksər rayonlarını milli qarşıdurma bürümüşdü (87, s. 469-472). Paralel olaraq qarşıdurma qanunvericilik sahəsini də əhatə edirdi. Tbilisi hakimiyyət orqanları Gürcüstan və Abxaziyanın ittifaq birliyi haqqında 1921-ci ildə və Gürcüstan SSRİ-nin tərkibində Abxaziyanın muxtar statusu haqqında 1931-ci ildə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarını ləğv etmişdi. Buna cavab olaraq Abxaziya Ali Sovetinin sessiyası 1990-cı ilin avqustunda Abxaziya Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Bəyannamə qəbul etmiş və Abxaziya öz ərazisində tam hakimiyyətə malik olan suveren sosialist dövləti elan olunmuşdu (61, s. 127-128).

Ərazilərində münaqişələr olan digər respublikalarda olduğu kimi, Gürcüstanda da ölkədaxili qüvvələr siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə mövcud münaqişələrdən geniş istifadə edirdilər. Prezidentliyi dövründə abxazları bir xalq kimi tanımadığını bəyan edən Z. Qamsaxurdiya, hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra abxaz xalqının soyqırırma düçar olduğunu bildirmişdi, əvvəllər abxaz liderlərini separatizmdə günahlandıran E. Şevardnadze 1992-ci il parlament seçkiləri ərəfəsində öz siyasi nüfuzunu yüksəltmək məqsədilə bu barədə danışmamağa üstünlük vermişdi və ya SSRİ Ali Sovetində muxtariyyatlar üzrə komissiyanın sədri

işlədiyi müddətdə unitar dövlət formasını müdafiə etmiş abxaz lideri V. Ardzinba keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Gürcüstanla federativ əlaqələrin qurulması ideyasını irəli sürmüşdü (64, s. 35).

SSRİ-nin süqutundan sonra Abxaz münaqişəsi Rusiyanın ssenarisi əsasında inkişaf edirdi, Qərb ölkələri isə buna, sözün həqiqi mənasında seyrçi qalmış, Moskvanın güc siyasətinə əhəmiyyətsiz bəyanatlar verməklə kifayətlənirdilər.

1992-ci ilin yanvarında Gürcüstanda baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində Z. Qamsaxurdiyani E. Şevardnadze əvəz etdi. İyul ayında Gürcüstan Dövlət Şurası Gürcüstanın 1921-ci il Konstitusiyasını bərpa etmək haqqında qərar qəbul etdi və eyni zamanda Gürcüstan SSR-nin Sovet İttifaqına daxil olması haqqında 1922-ci il müqaviləsi etibarsız elan olundu. Gürcüstan Dövlət Şurasının bu qərarını etirazla qarşılayan Abxaziya Ali Soveti buna cavab olaraq Abxaziyanın 1925-ci il Konstitusiyasını bərpa etmiş və Abxaziya Ali Sovetinin sədri V. Ardzinba rəhbərlik etdiyi respublikanın Gürcüstanın tərkibindən çıxdığını bəyan etmişdi. Gözlənilməli kimi, Abxaziya hakimiyyət orqanlarının qərarları Gürcüstan Dövlət Şurası tərəfindən qeyri-qanuni elan olunmuşdu (104, s. 450). Paralel olaraq, Gürcüstan hakimiyyət orqanları problemi güc yolu ilə həll etmək istiqamətində də addımlar atmış və 1992-ci il avqustun 14-də Gürcüstan Dövlət Şurasına tabe olan silahlı qüvvələr Abxaziya ərazisinə daxil olmuşdu. Gürcü tərəfin bu hərəkətini təcavüz adlandıran V. Ardzinba isə cavab tədbiri kimi Abxaziyada ümumi səfərbərlik elan etmişdi (52, s. 58-59).

Gürcü qvardiyaçıları hərbi əməliyyatların birinci günü, yəni 1992-ci il avqustun 14-də Abxaziyanın paytaxtı Suxumi, avqustun 19-da isə Qaqra üzərində nəzarəti ələ keçirmişdilər. Hadisələrin Rusiyanın planlarına uyğun getmədiyinin fərqiində olan Kreml Abxaziyada separatizmi saxlamaq məqsədilə vasitəçilik adı altında proseslərə müdaxilə etdi.

Moskvada aparılmış danışıqlar nəticəsində, 1992-ci il sentyabrın 3-də tərəflər atəşin dayandırılması haqqında razılığa gəldilər. Hadisələrin sonrakı inkişafı bu məsələdə Rusiyanın heç də ədalətli vasitəçi olmadığını göstərdi. Məhz bilavasitə Moskvanın hərbi-texniki yardımı ilə abxaz qüvvələri təcili formada yenidən təşkil

olunmuşdu. Nəticədə, sentyabrın 19-da abxazlar atəşkəs haqqında razılaşmanı pozaraq, yenidən hərbi əməliyyatlara başladılar. Sentyabr-oktyabr ayları ərzində abxazlar Qaqranı və Rusiya-Abxaziya sərhəddi boyunca yerləşən digər şəhərləri ələ keçirməyə nail oldular (104, s. 450).

Belə bir vəziyyətdə danışıqları bərpa etmək Moskvanın strateji maraqlarına uyğun gəlirdi. Maraqlısı odur ki, Qərb ölkələri, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar məsələyə abxazlar üstünlük əldə etdikdən sonra reaksiya verməyə başladılar. Başqa sözlə, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində abxaz məsələsinə münasibətdə Rusiya ilə Qərb ölkələri arasında ciddi problem müşahidə olunmurdu. Tərəflərdən biri separatçıları açıq himayə edir, digəri isə yenə də bəyanatlar, qətnamələr qəbul etməklə kifayətlənir. Hərbi əməliyyatlar sona çatdıqdan sonra Gürcüstanla Abxaziya arasında BMT, ATƏT və Rusiyanın vasitəçiliyi ilə danışıqlar prosesi başladı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 9 iyul tarixli 849 sayılı qətnaməsi, tərəflər arasında razılaşmanın əldə olunmasına yardım etmək məqsədilə, BMT baş katibinin xüsusi elçisini regiona göndərməyi nəzərdə tuturdu. (120). 1993-cü il iyulun 27-də Rusiyanın Soçi şəhərində münaqişə tərəfləri arasında atəşin dayandırılması haqqında müqavilə imzalandı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının avqustun 24-də keçirilmiş iclasında isə regiona hərbi müşahidəçilərdən ibarət missiya göndərmək qərara alınmış və bu barədə 858 sayılı qətnamə qəbul edilmişdi. Missiya atəşkəs haqqında 1993-cü il iyulun 27-də əldə olunmuş razılaşmanın yerinə yetirilmə vəziyyətini yoxlamalı, pozuntu hallarını araşdırmalı və bu barədə baş katibə məlumat verməli idi (122).

Ümumiyyətlə, gürcülərə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda abxazlarla yanaşı ermənilər, Rusiya Federasiyasının tərkib hissəsi olan Şimali Qafqazda yaşayan bəzi xalqların nümayəndələri də iştirak edirdilər. Təkcə 1992-ci ilin payızında Qafqaz Xalqları Konfederasiyası tərəfindən Abxaziyaya 4 mindən 7 minədək silahlı döyüşçü göndərilmişdi. Ş. Basayevin 286 nəfərlik çeçen batalyonu da onların tərkibində idi. Bundan başqa, kazaklardan və Rusiyanın müxtəlif regionlarından çıxmış ruslardan təşkil olunmuş slavyan batalyonu da abxazlarla birgə vuruşurdu (104, s. 452). Rusiya vətəndaşlarının bu müharibədə açıq iştirak etmələri və bunun

qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlərin görülməməsi Moskvanın qonşu respublikanın daxili işlərinə qarışması kimi qiymətləndirilməlidir.

Ümumilikdə, Abxaziya ərazisindəki hərbi əməliyyatlar zamanı hər iki tərəfdən 20 min nəfərədək insan həyatını itirmiş, iqtisadiyyata 11,5 mld. dollar həcmində ziyan dəymişdi (61, s. 128).

BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il oktyabrın 19-da qəbul etdiyi 876 sayılı qətnaməsində Gürcüstanın süverenliyini və ərazi bütövlüyünü təsdiq etmişdi (124).

1993-cü il dekabrın 15-16-da Moskvada Rusiya və BMT nümayəndələrinin iştirakı ilə baş tutmuş gürcü-abxaz danışıqlarında BMT-nin əlavə müşahidəçilərinin münafişə zonasında yerləşdirilməsi haqqında razılıq əldə olunmuşdu. BMT Təhlükəsizlik Şurasının dekabrın 22-də qəbul etdiyi 892 sayılı qətnamədə də əlavə olaraq 50 hərbi müşahidəçinin regiona göndərilməsi nəzərdə tutulurdu (126). 1994-cü il fevralın 22-dən 24-dək Cenevrədə Abxaziya ərazisində BMT-nin sülhyaradıcı kontingentinin yerləşdirilməsi haqqında danışıqlar aparılsa da, konkret nəticə əldə olunmamışdı. Tərəflər arasında davam etmiş danışıqlar 1994-cü il aprelin 4-də “Abxaz-gürcü münafişəsinin siyasi yolla nizamlanması tədbirləri haqqında bəyanat”ın imzalanması ilə nəticələnmişdi. Bəyanatda tərəflər arasında xarici siyasət, sərhəd və gömrük xidməti, energetika, nəqliyyat, rabitə, ətraf mühitin mühafizəsi və insan haqlarının müdafiəsi sahəsində birgə fəaliyyət göstərmək haqqında razılıq əldə olunduğu göstərilmişdi (76).

Abxaziya və Şimali Qafqazda bir sıra hadisələrin sinxron olaraq baş verməsi Rusiyanın gürcü-abxaz münafişəsində müşahidəçi tərəf deyil, iştirakçı olduğunu deməyə əsas verir. Münafişənin ilk günlərindən başlayaraq Rusiyada abxaz separatçılarını müdafiə edən geniş hərəkət başlamışdı. 1992-ci ildə gürcü-abxaz münafişəsi zonasında vəziyyət gərginləşən zaman, Qafqaz Xalqları Konfederasiyasında Abxaziyanın müstəqilliyi, Gürcüstanın parçalanması məsələsinin artıq həll olunduğunu hesab edirdilər. Konfederasiya Krasnodar, Stavropol, Rostov və Şimali Qafqazın digər respublika və vilayətlərindən gəncləri Abxaziyaya göndərmək üçün səfərbər edir, çeçenlərdən, kabardinlərdən,

ləzgilərdən, kazaklardan ibarət xüsusi dəstələr formalaşdırır, silah-sursat tədarükü ilə məşğul olurdu. Hətta Konfederasiyanın prezidenti M. Şanibovun özü oğlu ilə birlikdə münaqişə zonasına getmişdi (52, s. 81).

Rusiyanın siyasi dairələrində müəyyən qüvvələr 1997-ci ilədək “Şimali Qafqaz Federasiyası” yaratmaq və Abxaziyanı da ora daxil etmək istiqamətində daha çox fəaliyyət göstərirdilər. 1994-cü il avqustun 23-də Abxaziya parlamentinin Abxaziyanın suveren dövlət və beynəlxalq hüququn subyekti olduğu barədə qətnamə qəbul etməsindən dərhal sonra abxaz separatçılarının Rusiyadakı nümayəndəsi İ. Axba Abxaziyanın muxtar respublika kimi Gürcüstanın tərkibinə daxil olmasının qeyri-mümkünlüyü barədə bəyanat vermişdi. 1994-cü ilin sonlarında Rusiyanın Çeçenistan, Qaraçay-Çərkəz, Kabarda-Balkariya respublikaları ilə eyni zamanda Abxaziyada da hərbi-siyasi vəziyyətin gərginləşməsi proseslərin bir mərkəzdən idarə olunduğunu göstərirdi. Qeyd olunan dövrdə Rusiyanın Çeçenistana qoşun yeritməsi də onun abxaz məsələsini öz maraqlarına uyğun həll etmək cəhdləri ilə əlaqələndirilir (92, s. 199-200). Şübhəsiz ki, bütün bu hadisələrin eyni zamanda baş verməsini təsadüfi hesab etmək olmaz. Münaqişə iştirakçılarından birinin Rusiya tərəfindən açıq himayə olunması gürcü-abxaz münaqişəsinin ölkədaxili deyil, daha çox regional bir münaqişə olduğunu deməyə əsas verir.

Rusiyanın regionda geniş hərbi iştirakı müqabilində, Qərb ölkələri beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirdilər. Şübhəsiz ki, qərbin reaksiyasının zəif olması Rusiyanın regiondakı mövqelərini gücləndirirdi.

A. Yazıkova Moskvanın Gürcüstanı Abxaziya ilə münaqişəyə cəlb etmək üçün də Ermənistan faktorundan istifadə etdiyi versiyasını irəli sürür: “Hərbi yüklər Rusiyadan Ermənistana Abxaziya ərazisindən keçməklə gedirdi və Moskva rəhbərliyi Şevardnadzedən bu dəmir yolunun mühafizəsinə yardım etməyi xahiş etmişdi, çünki silahlar qarət olunurdu... Şevardnadze buna getdi, ordu birləşmələrini Abxaziya ərazisinə yeritdi və bundan sonra münaqişə başladı” (106).

BMT, ATƏT və Rusiyanın iştirakı ilə aparılmış gürcü-abxaz danışıqlarında münaqişəni tənzimləmək üçün müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdü. 1997-ci ilin

iyununda irəli sürülmüş tənzimləmə planında ümumi dövlət prinsipi yer almışdı. Plana görə Gürcüstan və Abxaziya vahid dövlətin bərabərhüquqlu subyektləri olmalı idilər. Tbilisi bu planı Gürcüstanın unitar dövlət kimi mövcudluğuna təhlükə kimi qəbul edərək rədd etmişdi.

2003-cü ilin martında BMT-nin Gürcüstandakı xüsusi nümayəndəsi D. Boden tərəfindən “Tbilisi və Suxumi arasında konstitusiya səlahiyyətlərinin bölünməsinin əsas prinsipləri” adlı plan irəli sürülmüşdü. Plana görə Gürcüstanın 1991-ci ildə müəyyənləşdirilmiş sərhədləri dəyişdirilməməli, Abxaziya Gürcüstan daxilində xüsusi statusa malik olmalı, Tbilisi ilə Suxumi arasında səlahiyyət bölgüsü 1994-cü il 4 aprel Bəyannaməsinə əsasən aparılmalı idi (74). “Boden planı” müstəqillik iddiasında olan Abxaziya tərəfindən qəbul edilməmişdi.

Gürcüstanda cərəyan edən proseslərə, Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə, ABŞ daha çox diqqət yetirirdi. Rusiya ətrafında “sanitar kordon” yaratmağa çalışan Vaşinqton, bu sahədə Gürcüstana mühüm yer verirdi, hətta Tbilisini NATO blokuna cəlb etməyi planlaşdırırdı, lakin gürcü-abxaz münaqişəsi bunun reallaşmasına mane oldu. Rusiya ilə qlobal məsələlərdə razılığa gəlməyə üstünlük verən Ağ ev, Gürcüstandakı vəziyyəti daimi nəzarətdə saxlayırdı. Avropa dövlətlərinə gəldikdə isə, onların təkcə abxaz məsələsində deyil, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazdakı münaqişələrə münasibətdə sistemli mövqeyi formalaşmamışdı. ABŞ-ın mövqeyi ilə oxşar mövqe tutan Avropa ölkələri Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü sülh yolu ilə təmin etməyə çağırırdı.

2003-cü ilin noyabrında Gürcüstanda baş vermiş “qızılqüllər inqilabı” nəticəsində E. Şevardnadze hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış, M. Saakaşvili hakimiyyətə gəlmişdi. Sonuncunun yürütdüyü siyasətin prioritetlərindən biri ölkədə geniş vüsət almış separatizmin aradan qaldırılması və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi idi. Problemi silah gücünə həll etməyə çalışan M. Saakaşvili Gürcüstanın silahlı qüvvələrinin NATO standartları əsasında yenidən qurulması işini intensivləşdirmiş, bu sahədə ABŞ və Avropa ölkələri ilə əməkdaşlığı genişləndirmişdi. 2002-2004-cü illərdə ABŞ və NATO təlimatçıları Gürcüstanda, “Öyrət və təchiz et” proqramı çərçivəsində 4 batalyon hazırlamışdılar (33, s. 43).

ABŞ-ın Gürcüstanda 2005-ci ildən həyata keçirməyə başladığı “Stabilliyin qorunması üzrə əməliyyat” proqramının məqsədi isə gürcü ordusunu NATO-nun tələbləri səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarət idi (77, s. 10).

Müəyyən hərbi hazırlıq tədbirləri həyata keçirildikdən sonra M. Saakaşvili abxaz məsələsini hərbi yolla həll etmək istiqamətində addımlar atmağa başlamışdı. 2006-cı ildə abxaz tərəfinin etirazlarına baxmayaraq, gürcü ordusu Abxaziyanın sərhəddində yerləşən Kodor dərəsinə daxil olmuş və 2008-ci il gürcü-osetin müharibəsinə qədər orada qalmışdı. Tbilisinin tələblərindən biri də, rus sülhyaradıcı qüvvələrinin münaqişə zonasından çıxarılması və onların beynəlxalq qüvvələrlə əvəz edilməsindən ibarət idi. Bu tələb Rusiyanın regiondakı münaqişələrə təsirini zəiflətməkdə maraqlı olan ABŞ tərəfindən də müdafiə olunurdu.

2008-ci il avqustun 8-də Gürcüstan ordusunun Cənubi Osetiyanın paytaxtı Tsixinvaliyə hücumu gürcü-abxaz münasibətlərini də gərginləşdirmişdi. Bu hücumdan dərhal sonra, beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmamış Abxaziya və Cənubi Osetiya arasında mövcud olan qarşılıqlı hərbi yardım haqqında müqaviləyə uyğun olaraq, Abxaziyada səfərbərlik elan olunmuşdu. Rusların kömək etdikləri abxazlar Kodor dərəsinin yuxarı hissəsində gürcülərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamış və avqustun 8-dən 12-dək davam etmiş döyüşlər nəticəsində gürcülər bu ərazidən çıxarılmışdılar. Avqustun 12-də M. Saakaşvili Abxaziyada sülhyaratma haqqında imzalanmış müqavilələrin ləğv olunduğunu bəyan etdi və Abxaziyanı “işğal olunmuş ərazi” adlandırdı (103, s. 437-439).

Sülhyaratma missiyası adı altında Abxaziya və Cənubi Osetiyanı işğal edən Rusiya daha irəli gedərək, dünya birliyinin Gürcüstanın tərkib hissəsi hesab etdiyi bu regionları müstəqil dövlət kimi tanımış və onlarla diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Rusiya prezidenti D. Medvedyev 2008-ci il avqustun 26-da Abxaziyanın müstəqilliyinin tanınması haqqında fərman imzalamışdı (59). Sentyabrın 17-də isə Moskvada “Rusiya Federasiyası və Abxaziya Respublikası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə” imzalanmışdı. Tərəflər arasında iqtisadi, siyasi və hərbi sahədə əməkdaşlığı nəzərdə tutan bu müqavilənin

7-ci maddəsi Abxaziya sərhədlərinin birgə qorunmasını nəzərdə tutur (103, s. 437-439). Moskvanın birtərəfli qaydada atdığı və Gürcüstanın de-fakto parçalanması ilə nəticələnmiş belə addımlar onun regionda separatizmi himayə etdiyini göstərir.

Rusiyanın bu addımına cavab olaraq, 2008-ci il avqustun 28-də Gürcüstan parlamenti “Gürcüstan ərazisinin Rusiya Federasiyası tərəfindən işğalı haqqında” qərar qəbul etdi (40).

2008-ci il müharibəsindən sonra qərb ölkələri, xüsusilə ABŞ və Böyük Britaniya, Rusiyaya qarşı daha sərt mövqedən çıxış etməyə başladılar. Cənubi Qafqaz regionunda mövcud olan münaqişələrə özünün strateji maraqlarından çıxış edərək yanaşan ABŞ xüsusi münasibətlərdə olduğu Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün güc tətbiq etməklə bərpasını mümkün hesab edirdi. Vaşinqton Gürcüstanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü ciddi surətdə müdafiə edir, Rusiyanı Abxaziya və Cənubi Osetiyanı işğaldan azad etməyə, qoşunları oradan çıxarmağa və münaqişədən əvvəlki mövqelərə çəkməyə çağırır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Gürcüstana münasibətdə Rusiyanı işğalçı adlandıran ABŞ, eyni fikri Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş Ermənistana münasibətdə səsləndirmir.

Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrinə münasibətdə Vaşinqton hərbi-siyasi maraqlarından çıxış edir və bu münaqişə zonalarında gərginliyin artması onun Qara dəniz hövzəsi və Qafqazdakı mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün şərait yaradır. ABŞ-ın Gürcüstanı sona qədər müdafiə etməməsi də bu maraqlardan irəli gəlir.

Böyük Britaniyanın 2008-ci il rus-gürcü müharibəsi zamanı Moskvaya qarşı sərt mövqe tutması da onun regiondakı strateji mövqelərini möhkəmləndirmək planları ilə bağlıdır. London bu istiqamətdə daha irəli gedərək Gürcüstanın mövcud prosedurlardan yan keçməklə NATO-ya qəbul edilməsi təklifini irəli sürmüşdü (34).

Cənubi Qafqazda cərəyan edən geosiyasi proseslərdə bu və ya digər dərəcədə iştirak edən ölkələrdən biri də Fransadır. Fransa, Böyük Britaniyadan fərqli olaraq, özünün Qafqaz siyasətində Rusiya ilə əməkdaşlığa üstünlük verir. 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı Fransa prezidenti N. Sarkozinin Rusiya qoşunları bütün Gürcüstan ərazisindən çıxarılmalıdır və tərəflər avqustun 7-dək olan

mövqelərə çəkilməlidir söyləməsi məhz Moskvanın maraqlarına cavab verirdi, çünki 2008-ci il avqustun 7-dək Abxaziya və Cənubi Osetiya Gürcüstanın nəzarətində olmamışdı (65). Fransa Gürcüstanın xüsusi qaydada NATO-ya qəbul olunmasının da əleyhinə çıxış etmişdi (34). Ümumiyyətlə, Paris Cənubi Qafqazda Rusiya maraqlarının olduğunu və bunun nəzərə alınmasının vacibliyini qəbul edir.

Fransanın ardınca Almaniya da Gürcüstanın xüsusi qaydada NATO-ya qəbul olunması ideyasını müdafiə etmirdi (34).

Abxaziya məsələsini Gürcüstanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll etməyin tərəfdarı olan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların və demokratik dünyanın çağırışlarına baxmayaraq, problemin tənzimlənməsi istiqamətində müsbət tendensiya müşahidə olunmur. Problem Cənubi Qafqazda ümumi təhlükəsizliyin əldə olunması yolunda ciddi maneələrdən olaraq qalır.

Cənubi Qafqazda gedən geosiyasi oyunlar Gürcüstan ərazisində digər bir münaqişənin, Cənubi Osetiya münaqişəsinin alovlanmasına da səbəb olmuşdu.

Müasir osetinlərin əcdadları XVIII əsrədək müxtəlif tayfa birliklərinin, dövlətlərin tərkibinə daxil olmuş və regionda baş verən proseslərdə fəal iştirak etmişlər (19, s. 27-40; 62, s. 42-66). XVIII əsrin 70-ci illərindən 1918-ci ilədək Osetiya Rusiya imperiyasının tabeliyində olmuşdu (18, s. 749).

1918-1920-ci illərdə Cənubi Osetiya Gürcüstan Demokratik Respublikasının tərkib hissəsinə çevrilmişdi (116).

1921-ci ildə Gürcüstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da, Cənubi Osetiya bu respublikanın təbəçiliyində saxlanılmışdı. 1922-1990-cı illərdə Cənubi Osetiya Gürcüstanın tərkibində muxtar vilayət statusuna malik olmuşdu.

1980-ci illərin sonlarında Cənubi Osetiyada Gürcüstandan ayrılaraq Rusiya ilə birləşmək tələbləri səsləndirilməyə başlanılmışdı. Bu tələblər Tbilisi tərəfindən mənfi qarşılanmış və 1989-cu il noyabrın 23-də Z. Qamsaxurdiyanın Gürcüstanın müxtəlif regionlarından gəlmiş 50 min nəfərədək tərəfdarı Cənubi Osetiyanın paytaxtı Tsixinvalidə mitinq keçirməyə cəhd etmişdi. Şəhərə daxil ola bilməyən mitinq təşəbbüskarları "Ağ legion" qeyri-formal təşkilatının üzvlərini Tsixinvalidə gedən yollar üzərində yerləşən gürcü kəndlərində saxlayaraq, geri qayıtmışdılar

(104, s. 4). Bunun ardınca Tbilisi və Tsixinvalidə bir-birinə zidd olan qanunlar işıq üzü görməyə başlamışdı.

1990-cı ilin iyununda Gürcüstan Ali Soveti respublika ərazisində SSRİ-nin bütün qanunvericilik aktlarının, o cümlədən Gürcüstan SSR-nin tərkibində Cənubi Osetiya Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında 1922-ci il 20 aprel tarixli aktın qüvvədən düşdüyünü bildirmişdi (104, s. 4). Buna cavab olaraq Cənubi Osetiya Vilayət Xalq Deputatları Soveti muxtar vilayətin ərazisində yalnız SSRİ konstitusiyasının və SSRİ-nin digər qanunvericilik aktlarının qüvvədə olması barədə qərar qəbul etmişdi. Eyni zamanda Cənubi Osetiya Muxtar Vilayətinin adı dəyişdirilərək Cənubi Osetiya Sovet Demokratik Respublikası adlandırılmışdı (103, s. 251-252). Bu qərarın qəbul olunması üçün hüquqi əsas kimi muxtar vilayətlərin statusunun respublika səviyyəsinə qədər artırılması haqqında SSRİ Ali Sovetinin 1990-cı ilin aprelində qəbul etdiyi qərar götürülmüşdü (104, s. 4). 1990-cı il dekabrın 11-də Gürcüstan Ali Soveti Cənubi Osetiya vilayətinin ləğv olunması haqqında qərar qəbul etmişdi (103, s. 252).

Tbilisi və Tsixinvalidə bir-birinə zidd olan qərarların qəbul olunması gürcülərlə osetinlər arasındakı qarşıdurmanı daha da dərinləşdirmiş, tərəflər arasında silahlı toqquşmalara gətirib çıxarmışdı. 1991-ci il yanvarın 6-da Tsixinvalidi gürcülərin nəzarətinə keçsə də, yanvarın 28-də osetinlər onları şəhərdən çıxara bilmişdilər. (104, s. 4). Abxaziyada olduğu kimi, Cənubi Osetiyada da separatizmin meydana gəlib genişlənməsində Moskvanın xüsusi xidmətləri olmuşdu.

1992-ci il yanvarın 19-da Cənubi Osetiyada keçirilən referendumda iştirak edənlərin 99 %-dən çoxu Gürcüstanın tərkibindən çıxaraq Rusiya Federasiyasına daxil olmağın lehinə səs vermişdi. Mayın 29-da isə Cənubi Osetiya Ali Soveti Cənubi Osetiya Respublikasının müstəqillik aktını qəbul etmişdi (39, s. 267).

1992-ci ilin yayında Gürcüstanda Z. Qamsaxurdiya və E. Şevardnadze tərəfdarları arasında qarşıdurmanın vətəndaş müharibəsi həddinə çatması səbəbindən Tbilisi Cənubi Osetiyaya qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar təşkil etməkdə çətinlik çəkirdi. İyunun 24-də Soçi yaxınlığındakı Daqomılda Rusiya, Gürcüstan, Şimali və Cənubi Osetiya arasında dördtərəfli müqavilə imzalanmışdı. Müqaviləyə

görə qarşı duran tərəflər atəşi dayandırmalı və özlərinin silahlı birləşmələrini təmas xəttindən uzaqlaşdırmalı idilər. Buna nəzarət etmək üçün münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərin təmsil olunduqları Müşahidə komissiyası yaradılmışdı (28, s. 2). İyulun 14-dən Cənubi Osetiyada rus, gürcü və osetin batalyonlarından ibarət birgə sülhyaratma qüvvələri fəaliyyətə başlamışdı (39, s. 269).

1992-ci ilin martında Gürcüstanın ATƏT-ə üzv qəbul olunmasından sonra bu təşkilatın gürcü-osetin münaqişəsinə marağı xeyli artmışdı. İyulun sonlarında ATƏT-in faktaraşdırma missiyası münaqişə zonasına göndərilmiş və bu missiyanın geri qayıtmasından sonra təşkilatın Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi regionda ATƏT-in xüsusi nümayəndəsini təyin etmək barədə qərar qəbul etmişdi. Xüsusi nümayəndə kimi təyin olunmuş macar diplomatı İ. Dyarmati və onun rəhbərlik etdiyi missiya öz işinə dekabrda başlamışdı. Bu missiyanın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq 1993-cü il avqustun 26-da Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin Vyanada keçirilmiş iclasında gürcü-osetin münaqişəsini tənzimləmək məqsədilə, ATƏT konsepsiyası qəbul olundu (118, s. 1 – 2). Sonrakı dövrdə ATƏT nümayəndələri əsas diqqəti tərəflər arasında sülh danışıqlarının təşkilinə yönəlmişdilər. Nəticədə, 1995-ci il oktyabrın 30-da ATƏT, Rusiya və Şimali Osetiya nümayəndələrinin iştirakı ilə Gürcüstan və Cənubi Osetiya arasında danışıqlar prosesinə start verilmişdi. Danışıqlar zamanı Cənubi Osetiyanın muxtariyyətini ləğv etmək haqqında Gürcüstan Ali Sovetinin və Gürcüstanın tərkibindən çıxmaq haqqında Cənubi Osetiya Ali Sovetinin qərarlarını ləğv etmək barədə razılıq əldə olundu. Bunun ardınca, 1996-cı il mayın 16-da Moskvada Gürcüstan və Cənubi Osetiya liderləri E. Şevardnadze və L. Çibirov arasında “Gürcü-osetin münaqişəsindəki tərəflər arasında təhlükəsizliyin təmin olunması və qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında memorandum” imzalandı. Avqustun 27-də Vladıqafqazda E. Şevardnadze və L. Çibirov arasında təşkil olunmuş ilk rəsmi görüşdən sonra Gürcüstan prezidenti Cənubi Osetiyaya parlamenti və digər idarəetmə strukturları olan muxtar respublika statusunun verilməsinin mümkünlüyünü söyləmişdi (39, s. 314-315). Sonrakı illərdə gürcü-osetin danışıqlarının davam etməsinə baxmayaraq, möhkəm sülhü təmin edəcək nəticə əldə

olunmamışdı.

2001-ci ilin aprelində keçirilmiş referendumda Cənubi Osetiyanın Konstitusiyası qəbul olundu. Konstitusiyanın birinci maddəsində Cənubi Osetiyanın müstəqil, suveren və demokratik respublika olduğu qeyd olunmuşdu. Cənubi Osetiya Konstitusiyasının qəbulu Gürcüstan rəhbərliyi tərəfindən separatizmin təzahürü və gürcü-osetin münaqişəsini dialoq vasitəsilə həll etmək arzusunun olmaması kimi qiymətləndirilmişdi (49). 2001-ci ilin dekabrında keçirilmiş seçkilərdə, Gürcüstana münasibətdə daha barışmaz mövqe tutan rusiyapərəst E. Kokoyevin (Kokoyt) Cənubi Osetiyanın yeni prezidenti seçilməsi danışıqlar prosesini formal bir işə çevirmişdi.

2002-ci il yanvarın 15-də Cənubi Osetiya parlamentinin Rusiya hakimiyyət orqanlarına ünvanladığı müraciətdə Cənubi Osetiyanı Rusiyanın tərkibinə qəbul etmək xahiş olunurdu. Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanımaq və onu Rusiyanın tərkibinə daxil etmək xahişilə martın əvvəllərində yenidən Kremlə müraciət edilmişdi. Tsixinvalinin bu addımı üçün səbəb amerikalı hərbi məsləhətçilərin Gürcüstana dəvət edilməsi olmuşdu (39, s. 321-322).

M. Saakaşvili Gürcüstanda hakimiyyətə gəldikdən sonra münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanması imkanları daha da azalmışdı. 2004-cü ilin yayından başlayaraq Tbilisi Cənubi Osetiya problemini güc yolu ilə həll etmək istiqamətində tədbirlər görməyə başlamışdı. Mayın 31-də ağır hərbi texnika ilə təchiz edilmiş gürcü qoşunlarının gürcü-osetin münaqişəsi zonasına yeridilməsindən sonra tərəflər arasında silahlı qarşıdurma genişlənməyə başlamışdı. Avqustun ortalarında Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Tbilisi və Tsixinvali arasında atəşin dayandırılması haqqında imzalanmış razılaşmaya əməl olunmasa da, o zaman geniş miqyaslı müharibədən qaçmaq mümkün olmuşdu (42, s. 372-373).

2008-ci il avqustun 8-də, dünya birliyinin diqqəti Pekin olimpiya oyunlarının açılışına yönəldiyi zaman Gürcüstan ordusu Tsixinvaliyə hücum edərək, şəhər üzərində nəzarəti ələ keçirsə də, Rusiyanın 58-ci ordusunun proseslərə müdaxiləsi nəticəsində Rusiya-Gürcüstan müharibəsi başlamışdı. Moskvanın "Gürcüstanı sülhə məcburetmə" adlandırdığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində rus ordusu gürcüləri

Tsixinvalidən sıxışdırıb çıxarmış və Gürcüstan ərazisinə daxil olmuşdu. Avqustun 9-dən 12-dək davam etmiş hərbi əməliyyatlar zamanı Rusiya aviasiyası Senaki, Kutaisi, Qori, Şavşebi, Bolnisi, Marneuli, Vaziani, Qaçinani və Kareli daxil olmaqla bütün Gürcüstan ərazisinə zərbələr endirmişdi (103, s. 412-430).

BMT Təhlükəsizlik Şurası avqustun 8-dən 10-dək Cənubi Osetiya böhranı ilə əlaqədar iki dəfə toplaşsa da, bütün tərəfləri qane edəcək qərar qəbul edə bilməmişdi. Müzakirələr zamanı Rusiya qəbul ediləcək qətnamədə tərəfləri atəşi dayandırmağa çağırmaqla yanaşı, regionda sülhü qorumaq haqqında bu vaxta qədər mövcud olmuş razılaşmanın pozulduğunu qeyd etməyi iddia edirdi. Rusiyanın bu iddiasını müdafiə etməyən ABŞ Moskva qarşısında Gürcüstan üzərinə hava və raket hücumunu dayandırmaq, bu ölkənin ərazi bütövlüyünə hörmət etmək və qoşunlarını oradan çıxarmaq tələblərini qoymuşdu (42, s. 378-379). Vaşinqton sonrakı günlərdə də Moskvaya təzyiq göstərməkdə davam etmişdi. Avqustun 11-də ABŞ-ın vitse-prezidenti D. Çeyni açıq bildirmişdi ki, “Rusiyanın təcavüzü cavabsız qala bilməz”. Növbəti gün ABŞ dövlət katibi K. Rays Rusiyadan Gürcüstan ərazisində hərbi əməliyyatları dayandırmağı tələb etmişdi. Eyni zamanda Tbilisiyə NATO-da yer vəd olunmuşdu (103, s. 433-434). Dünyanın aparıcı dövlətləri ilə qarşıdurmaya getmək iqtidarında olmayan Rusiya bu təzyiqlər qarşısında geri çəkilməmiş və nəticədə avqustun 12-də hərbi əməliyyatları dayandırmışdı.

Hərbi əməliyyatlar dayandırıldıqdan sonra Cənubi Osetiya böhranını dinc yolla aradan qaldırmaq üçün vasitəçilik missiyasını Fransa prezidenti N. Sarkozi üzərinə götürmüşdü. 2008-ci il avqustun 13-də Moskvada onun D. Medvedyev ilə apardığı danışıqların nəticəsi olaraq altı bənddən ibarət tənziqləmə planı hazırlanmışdı. Bu plan münaqişə zonasında güc tətbiqindən imtina etməyi, bütün hərbi əməliyyatları tamamilə dayandırmağı, humanitar yardımın maneəsiz əldə olunmasını, Gürcüstan silahlı qüvvələrinin daimi dislokasiya yerlərinə qaytarılmasını, Rusiya silahlı qüvvələrinin hərbi əməliyyatlardan əvvəlki mövqelərə çəkilməsini və nəhayət, Cənubi Osetiya və Abxaziyanın gələcək statusunun və onların təhlükəsizliyinin beynəlxalq səviyyədə müzakirəsini nəzərdə tuturdu. Medvedyev - Sarkozi planını münaqişədə iştirak etmiş bütün tərəflər imzaladıqdan sonra Rusiya öz qoşunlarını

Gürcüstan ərazisindən çıxarmağa başlamışdı. Sentyabrın 8-də bu plana D. Medvedyev, N. Sarkozi, Avropa komissiyasının sədri J. Barrozu və Avropa Birliyinin xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali komissarı H. Solana tərəfindən razılaşdırılmış yeni bəndlər əlavə olunmuşdu. Əlavə bəndlərə görə münafişə zonasına Gürcüstan və ondan ayrılmış anklavlar arasında sülhün qorunmasına cavabdeh olan 200 nəfərlik beynəlxalq müşahidəçilər missiyası göndərməli, Gürcüstan Abxaziya və Cənubi Osetiyaya münasibtdə güc tətbiq etməməyi öhdəyə götürməli idi (42, s. 379-380). Medvedyev-Sarkozi planında Gürcüstanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazisi daxilində onun suverenliyinin bərpa olunması haqqında heç bir söz deyilməməsi Qərbin bəzi dövlətlərinin, xüsusilə də Fransa və Almaniyanın Avropaya iri həcmdə enerji daşıyıcıları ixrac edən Rusiya ilə münasibətlərə daha ehtiyatla yanaşmaları ilə bağlıdır. Moskva aparıcı dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların ikili standartlara əsaslanan siyasətindən istifadə edərək, Abxaziya ilə yanaşı Cənubi Osetiyanı da müstəqil dövlət kimi tanımış və bununla da regionda davamlı sülhün bərpa olunması prosesinə növbəti zərbə endirmişdir.

2008-ci ildən bu günə qədər keçən dövr ərzində Moskva, Qərb ölkələrinin seyrçi mövqeyindən istifadə edərək, Abxaziya və Cənubi Osetiyanı Gürcüstandan daha çox uzaqlaşdırmış, həmin regionların siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən Rusiyaya daha çox inteqrasiya olunmalarına nail olmuşdur. 2012-ci ildə B. İvanişvilinin rəhbərlik etdiyi “Gürcü arzusu” koalisiyasının Gürcüstanda hakimiyyətə gəlməsindən sonra Gürcüstanın Rusiya ilə münasibətlərində müsbətə doğru dəyişikliklərin olacağı planlaşdırılırdı, lakin Kremlin Abxaziya və Cənubi Osetiya məsələsində güzəştə getmək istəməməsi bu dəyişikliklərə imkan vermədi. Gürcüstanın baş naziri postunda B. İvanişvilini əvəz edən İ. Qaribaşvili Rusiyanın imperiya siyasətinin genişlənməsində Qərb ölkələrinin ona qarşı tutduqları qeyri-adekvat mövqenin də müəyyən rol oynadığını bildirir. O, son zamanlar Ukraynada baş verən proseslərə toxunaraq qeyd etmişdir: “2008-ci ildə Qərbin Rusiya təcavüzünə sərt reaksiya verə bilməməsi, Moskvanı inandırmışdı ki, Ukraynaya təcavüzə görə ona heç nə olmayacaq” (41).

Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanı hərbi yolla Gürcüstandan ayırmış və beynəlxalq hüquqa zidd olaraq onları müstəqil dövlətlər kimi tanımışdır. Moskvanın “parçala və hökm et” prinsipinə əsaslanan siyasəti regionda sülhün və sabitliyin pozulmasının əsas səbəblərindəndir. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazdakı münaqişələrə biganə qalan beynəlxalq təşkilatların və Qərb dövlətlərinin qətiyyətsizliyi, böyük enerji ehtiyatlarına malik olan Rusiya ilə korporativ əlaqələrə üstünlük vermələri regionda separatizmin, hərbi qarşıdurmanın davam etməsinə şərait yaradır.

3.2. Krım böhranı və onun Qərb – Rusiya münasibətlərinə təsiri

Bəşər sivilizasiyasının qədim mərkəzlərindən biri hesab edilən Krım yarımadası da tarixən müxtəlif dövlətlərin, imperiyaların mübarizə obyektinə olmuşdu (32, s. 80; 26, s. 362). Rusiya 1783-cü ildə Krımı özünə birləşdirmiş və bununla da yarımadaın tarixində yeni dövr başlanmışdı. Rusiya Krımın demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsinə çalışır, yarımadaın qədim sakinləri olan türklərin buradan çıxarılmasını həyata keçirirdi (32, s. 290-298, 334). Krım-tatarlarının tərk etdikləri ərazilər rusların əlinə keçirdi.

1921-ci ildə bolşevik Rusiyasının tərkibində Krım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Bu zaman krım-tatarları yarımadaın bütün əhalisinin təxminən üçdə birini təşkil edirdi və onlar da sərt repressiyalara məruz qalırdılar. Məhz bunun nəticəsi olaraq, krım-tatarları arasında sovetlərə mənfi münasibət bəsləyənlər az deyildi. İkinci dünya müharibəsi illərində onların bir hissəsinin almanlarla əməkdaşlıq etməsinin səbəblərini də sovet hökumətinin antitatar siyasətində axtarmaq lazımdır. 1944-cü ilin aprel-may aylarında sovet qoşunlarının Krımı azad etməsindən sonra krım-tatarları Orta Asiya və Qazaxstana deportasiya

olundular (25, s. 89). 1954-cü ildə Krım Ukraynanın tərkibinə verildi. 1956-cı il aprelin 28-də krım-tatarlarına münasibətdə xüsusi məskənlər rejimi ləğv edildi və onlara amnistiya verildi (25, s. 148-151).

1956-cı il noyabrın 24-də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyəti repressiya olunmuş xalqların milli muxtariyyatlarının bərpa olunması haqqında qətnamə qəbul etdi (84, s. 199-203), lakin krım-tatarlarının belə bir hüququ tanınmadı.

M.S. Qorbaçovun “yenidənqurma” siyasətini krım-tatarları da böyük ümidlərlə qarşıladılar, lakin özlərini “demokratiya”, “aşkarlıq” tərəfdarları kimi göstərən yeni sovet elitası da, müxtəlif manevrlər yolu ilə krım-tatarlarını Krımdan uzaqda saxlamağa çalışırdı. Buna baxmayaraq, bu dövrdə krım-tatarlarının milli hərəkatı daha təşkilatlanmış və sistemli xarakter almışdı, repatriasiya haqqında onların ədalətli tələblərini artıq diqqətdən kənar saxlamaq mümkün deyildi.

1991-ci ilin fevralında Ukrayna tərkibində Krımın muxtar statusu bərpa edildi, 2014-cü ilin əvvəllərində Ukraynada baş verən hadisələr və hakimiyyət dəyişikliyi fonunda Krım Rusiyanın nəzarətinə keçmiş və yarımadaanın qeyri-müəyyən statusu bu günədək davam etməkdədir.

Rusiyanın Krıma olan iddialarının başlanğıcını 1991-ci il yanvarın 20-dən götürmək olar. Həmin gün yarımadaada keçirilmiş referendumda sakinlərin çoxu Krım Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının bərpa olunmasına səs verdilər. Ukrayna Ali Soveti referendumun nəticələrini qəbul etdi və Krımın muxtar statusunu bərpa etdi. Kiyevin bu addımından sonra da Moskva Krımda separatizm meyllərini müdafiə edir, hətta vaxtaşırı olaraq yarımadaaya, həmçinin Donbasa iddialar irəli sürülürdü. 1992-ci il yanvarın 23-də Rusiya Ali Soveti Xarici İşlər Nazirliyinə və parlamenti komissiyasına Krımın Ukraynaya verilməsinin konstitusiyaya uyğun olub-olmaması məsələsinə baxmağı tapşırırdı. Bunun ardınca, 1992-ci il aprelin 3-də Rusiyanın vitse-prezidenti A. Rutskov Krımın Rusiyaya qaytarılmalı olduğunu bəyan etmişdi. Kremlin belə siyasətinin təsiri altında Krımın Ali Soveti 1992-ci il mayın 5-də yarımadaanın müstəqilliyini və onun konstitusiyasının qəbul edildiyini bəyan etdi (60). Şübhəsiz ki, Rusiyanın bu

mövqeyi beynəlxalq hüququn pozulması və Ukraynaya qarşı ərazi iddiası kimi qiymətləndirilməlidir.

Kremlin iddialarını ciddi qəbul etməyən L. Kravçuk hökuməti diqqəti daha çox Qara dəniz donanması ilə bağlı problemlərə yönəldirdi, bu da yarımadaanın tatar əhalisinin narahatlığına səbəb olurdu. 1992-ci il martın 17-də tatarlar rusların separatist çağırışlarına son qoymaq tələbi ilə nümayiş keçirmişdilər. Buna baxmayaraq, Rusiya Ukraynaya qarşı ərazi iddialarını getdikcə genişləndirirdi. 1993-cü il iyulun 9-da Rusiya Ali Soveti 1954-cü ildə Krımın Ukraynaya verilməsi haqda aktın qüvvədən düşdüyünü və Sevastopolu Rusiya şəhəri olduğunu bəyan etdi. Moskvanın bu addımı təkcə Kiyevdə deyil, beynəlxalq aləmdə də mənfi qarşılanmışdı. BMT TŞ xüsusi qətnamə ilə Kremlin bu addımını mühakimə etmişdi (60). Rusiyanın bu mövqeyini Krım, xüsusilə onun rus icmasını müstəqilliyə həvəsləndirmək kimi qiymətləndirmək olar.

Ukrayna prezidenti postunda L. Kravçuku əvəz etmiş L. Kuçmanın təklifi ilə Ukrayna Ali Soveti 1995-ci ilin yazında Krım məsələsini müzakirə etmiş və sonda Krımın prezidenti vəzifəsini və 1992-ci il may konstitusiyasını ləğv etdi, bir daha yarımadaanın Ukrayna tərkibində muxtar statusunu tanıdı. Paralel olaraq Rusiya-Ukrayna danışıqları gedirdi. Bu danışıqlar 1997-ci il mayın 31-də tərəflər arasında Dostluq, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq haqqında müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi. Müqavilədə Qara dəniz donanmasının bölünməsi və Sevastopoldakı hərbi bazanın Rusiya tərəfindən icarəyə götürülməsi prinsipləri öz əksini tapmışdı. Bunun ardınca, 1998-ci il oktyabrın 21-də Krım parlamenti yeni konstitusiya qəbul etdi. Birinci maddəsinin Krım Muxtar Respublikasının Ukraynaya aid olduğunu bəyan edən bu konstitusiya dekabrın 28-də Ukrayna Ali Soveti tərəfindən təsdiq edildi (60). Yuxarıda adları çəkilən qəbul edilməsi Krım məsələsini gündəlikdən çıxarmadı. Ukrayna və Rusiya arasında dövlət sərhədlərinin delimitasiya və demarkasiyası, ikili vətəndaşlıq və s. məsələlərin öz həllini tapmaması Krım ətrafında cərəyan edən proseslərə də təsir göstərirdi.

Keçən əsrin 90-cı illərində Krım məsələsinə, Rusiyanın Ukraynaya qarşı ərazi iddialarına Qərb ölkələrinin münasibətinə gəldikdə isə, sonuncular bu dövrdə

Krım da cərəyan edən siyasi proseslərdən məsafə saxlamağa üstünlük verir, daha çox krım tatarlarının repatriasiyası məsələsini müzakirəyə çıxarırdılar. Belə yanaşmanı istər L. Kravçukun, istərsə də L. Kuçmanın rəhbərlik etdikləri hökumətlərin rusiyapərəst siyasəti ilə əlaqələndirmək olar.

2003-cü ilin sonlarından başlayaraq, Avropa Birliyi özünün Ukrayna siyasətini kifayət qədər intensivləşdirdi. Oktyabrı 7-də Yaltada keçirilən 7-ci “Ukrayna-AB” sammitində Qərb ölkələri nümayəndələri Ukraynanın Birliyə tam üzvlüyünün mümkünlüyü barədə ilk dəfə olaraq bəyanat verdilər: “Biz tam hüquqlu üzv statusu alana qədər çox güclü və sıx əlaqələrə malik olmaq istəyirik” (48).

2004-cü ildə Ukraynada “narıncı inqilab”ın baş verməsi və hakimiyyətə qərpbərəst V. Yuşşenkonun gəlməsi ilə Qərblə əlaqələri intensivləşməyə başladı. Buna sərt reaksiya verən Rusiya Krım məsələsi ətrafında separatçı hərəkatlarına yenidən start verdi, lakin bu zaman bu məsələdə tərəf kimi, əvvəlki illərdə olduğu kimi, təkcə Rusiya və Ukrayna deyil, Avropa Birliyi də çıxış edirdi. Krımın özündə isə iki düşərgə formalaşmışdı. Yarımadaanın rus icması Rusiya, tatar icması isə Ukrayna yönümlü mövqe tutmuşdu.

“Narıncı inqilab”dan sonra Rusiya Ukraynanı məhz Krımı ələ keçirməklə cəzalandırmaq istəyirdi. Ukraynanın keçmiş xarici işlər naziri B. Tarasyuk qeyd edir ki, “Krımın Rusiya Federasiyası tərəfindən ilhaqı planı hələ 2004-cü il Narıncı inqilab zamanı hazırlanmışdı... Lakin Narıncı inqilab və hadisələrin inkişafı Kremli bu planı reallaşdırmaqdan imtina etməyə məcbur etdi” (90). Rusiyanın qeyd olunan planı həyata keçirməkdən imtina etməsi qərpbərəst V. Yuşşenko hakimiyyətinin uğursuzluqları ilə bağlı idi. Həqiqətən bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatı zəif olaraq qalır, hakim elita daxilində birlik yox idi. Bunu nəzərə alan Moskva əsas diqqəti Kiyevdə hakimiyyət dəyişikliyinə nail olmağa yönəltmişdi. 2006-cı ildə Ukraynada yaradılmış “Antiböhran koalisiyasında” rusiyapərəst V. Yanukoviçin baş-nazir vəzifəsini tutması hadisələrin Kremlin istəklərinə uyğun inkişaf etdiyinin göstəricisi idi. 2010-cu ilin prezident seçkilərində V. Yanukoviçin qalib gəlməsi isə, Ukraynanı yenidən Rusiyanın təsir dairəsinə qaytardı və paralel olaraq Krım

məsələsi arxa plana keçdi.

V. Yanukoviçin Avropa Birliyi ilə Assosiasiya Sazişini imzalamaqdan imtina etməsi Ukraynada narazılıqla qarşılandı. Kiyevdə 2013-cü ilin payızında başlayan antihökumət çıxışları 2014-cü il fevralın 22-də V. Yanukoviçin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə nəticələndi. İstər Ukrayna prezidentinin səlahiyyətlərini müvəqqəti icra edən Ali Radanın sədri A. Turçinov, istərsə də mayın 25-də prezident seçilmiş P. Poroşenko avrointegrasiya siyasətini həyata keçirirlər. Hadisələrin bu cür inkişafı Rusiyanın yenidən sınınmış metoddan, separatizmdən istifadə etməsi ilə nəticələndi.

2014-cü il martın 1-də Rusiya prezidenti V. Putin Ukrayna ərazisində ictimai-siyasi vəziyyəti normallaşdırmaq məqsədilə rus qoşunlarından istifadəyə icazə verilməsi barədə Federasiya Şurasına müraciət etdi və müsbət cavab aldı. Martın 6-da Krım Muxtar Respublikasının Ali Soveti Rusiya Federasiyasına daxil olmaq və bu barədə martın 16-da yarımada referendum keçirmək haqqında qərar qəbul etdi. Bu dövrdə Krım, demək olar ki, tamamilə Ukraynanın yurisdiksiyasından çıxmışdı. Martın 9-da Ukrayna televiziolarının yarımada translyasiyası tamamilə dayandırılmış, əvəzində Rusiya kanalları yayımlanırdı. Rusiya mənbələrinin məlumatına görə, martın 16-da keçirilmiş referendumda iştirak edən seçicilərin 95 %-dən çoxu Krımın Rusiyaya birləşməsinin lehinə səs vermişdi. Növbəti gün, martın 17-də V. Putin Krım respublikasının suveren və müstəqil dövlət kimi tanınması və Sevastopolun xüsusi statusu haqqında fərman imzaladı. Eyni zamanda, Moskva Krıma 15 milyard rubl həcmində maliyyə yardımı göstərdi. Martın 18-də isə Moskvada Krımın Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olması barədə Rusiya-Krım müqaviləsi imzalandı (89,s.52-56.). Beləliklə, dünya Rusiyanın hərbi gücdən istifadə edərək, heç bir hüquqi əsası olmayan, tələsik keçirilmiş “referenduma” əsaslanaraq Krımı ilhaq etdi, başqa sözlə Ukraynanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərinin pozulmasına yol verdi.

Krım məsələsinin Ukrayna üçün belə dramatik inkişaf etməsində qərb ölkələrinin susqunluğu, Rusiyanın hərəkətlərinə vaxtında ciddi reaksiya verməmələri də səbəb olmuşdu. C. Buşun hakimiyyəti illərində Ağ evdə Avropa

işləri direktor işləyən D. Uilson V. Putin tərəfindən Krımın işğalının əvvəlcədən planlaşdırıldığını, prezident Obamanın isə susaraq, buna vaxtında reaksiya vermədiyini qeyd edir. Eyni mövqedən çıxış edən amerikalı ekspert Y. Buqayski də ABŞ-ın və Qərb ölkələrinin Krımdakı hadisələrin inkişafını izləməli və Rusiyanın təcavüzünə hazır olmalı olduqlarını vurğulayır. Analitik fikirlərini inkişaf etdirərək bildirir ki, Krımda rusların hüquqlarının pozulması barədə Kremlin bəhanələrini əlindən almaq üçün ora ATƏT-in hərbi müşahidəçilərini göndərmək olardı, lakin bu baş vermədi (46). Həqiqətən də Krım böhranının ilk günlərində Qərb Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin qarşısını almaq üçün təsirli tədbirlər görmədi, real addımlar isə hədə dolu bəyanatlardan irəli getmədi. 2014-cü ilin fevral-mart aylarında baş verənlərə əsasən, belə demək olar ki, Qərb sanki Ukraynanın Avropa Birliyi ilə Assosiasiya Sazişi imzalaması əvəzində Krımı Rusiyaya güzəştə getmişdi. Əks halda, Qərb ölkələrinin baş verənlərə yumşaq reaksiya göstərməsinə cavab tapmaq çətindir.

2014-cü il martın 26-da Haaqada beynəlxalq təhlükəsizliyə həsr olunmuş sammitdə çıxışı zamanı B. Obama Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqını tanımadığını və Rusiyanı yarımadaдан çıxarmaq üçün Qərbin hərbi gücdən istifadə etməyəcəyini bəyan etmişdi. Hollandiyanın baş naziri M. Ryüttenin Qərb ölkələrinin daha sərt sanksiyalar haqqında razılığa gələ bilməmələrini söyləməsi də (71) Qərbin Moskvaya dözümlü siyasət yeritdiyini deməyə əsas verir.

Ukraynanın Qərbə yönəlməsi ilə geosiyasi məğlubiyyətə düşər olduğunun fərqləndirən olan Putin hökuməti Ukraynanı etnik cəhətdən parçalamaq xətti götürdü və əhalisinin əsas hissəsini ruslar təşkil edən Donbasda yeni separatizm ocağı alovlandırdı. Hadisələrin bu istiqamətdə inkişafı isə Qərbin planlarına daxil deyildi. Ukraynanın Donetsk və Luqansk vilayətlərində hərbi qarşıdurmanın başlaması ilə Qərbin bir tərəfdən, Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etməsi, onları mərhələlərlə sərtləşdirməsi, digər tərəfdən isə, Kremli atəşkəsə məcbur etməsi bunu deməyə əsas verir. Başqa sözlə, Qərb Rusiyaya qarşı sanksiyaları rımın işğalına görə deyil, cəbhənin Donetsk və Luqanska qədər genişlənməsinə cavab olaraq tətbiq edib.

Krımın işğalının Qərb ölkələri tərəfindən qəbul olunması faktı yüksək rütbəli dövlət xadimləri tərəfindən də etiraf edilir. Məsələn, Bolqarıstanın baş naziri B. Borisov qeyd edir ki, “Qərb Krımın udulduğunu diplomatik dillə” heç vaxt deməyəcək, lakin həqiqətdə o bunu edib, “biz minsk razılaşmalarından danışanda Krım heç vaxt xatırlanmır” (51).

Həqiqətən də, 2014-cü il sentyabrın 5-də Minskdə Ukrayna, Rusiya və ATƏT nümayəndələrindən ibarət üçtərəfli kontakt qrupunun imzaladığı Protokol Donetsk və Luqanskda atəşin dayandırılması haqqındadır (82). Almaniya, Fransa, Rusiya və Ukrayna rəhbərlərindən ibarət “Normand dördlüyü”nün fəaliyyəti də əsasən qeyd olunan protokolun yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. burada Krım haqqında heç nə deyilmir. Bu da Krımın Rusiya ilə Qərb ölkələri arasında alver obyektinə çevrildiyini bir daha deməyə əsas verir.

3.3 Dnestrıanı munaqışə müasir geosiyasi ziddiyyətlər kontekstində

MDB məkanında separatizm ilə üzləşən respublikalardan biri də Moldovadır.

Erkən orta əsrlərdə türk və slavyan mənşəli tayfalar tərəfindən məskunlaşmış Dnestrıanı ərazi müxtəlif vaxtlarında Kiyev Rus dövlətının, Böyük Litva Knyazlığının, Reç Pospolitanın tərkibində olmuş, 1792-ci ildə Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmışdı. 1918-1940-cı illərdə Rumıniyanın tərkibində olmuş, 1940-cı ildə SSRİ tərəfindən ilhaq edilərək, Ukraynanın tərkibində Moldaviya Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına birləşdirilmiş, Tiraspol isə bu muxtariyyatın paytaxtı elan edilmişdi. 1940-cı avqustun 2-də SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə Moldaviya Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı, Dnestrıanı ərazi bu respublikanın tərkibinə qatıldı və bu vəziyyət 1990-cı ilədək davam etdi.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında SSRİ-ni bürüyən dezintegrasiya prosesləri Moldovanı da əhatə etmişdi. 1990-cı il sentyabrın 2-də Dnestrıanı bölgənin bütün səviyyələrdən olan deputatlarının Tiraspolda keçirilmiş ikinci

qurultayında SSRİ daxilində Dnestrıanı Moldaviya Sovet Sosialist Respublikasının (DMSSR, sonradan DMR) yarandığı bəyan edilmişdi (50, s. 81). Dekabrın 22-də SSRİ prezidenti M. Qorbaçov “Moldova SSR-də vəziyyətin normalaşdırılması üzrə tədbirlər haqqında” fərman imzaladı və bu fərmanda DMSSR-in yaradılması haqqında qərarın heç bir hüquqi qüvvəyə malik olmadığı qeyd edilirdi (50, s. 126-127).

Dekabrın 22-də imzalanmış fərman əhəmiyyətsiz bir sənəd olaraq qaldı, çünki Kreml Moldovada separatizm dalğasının qarşısını almaq üçün konkret olaraq heç bir addım atmadı, əksinə respublikada Moldova Xalq Cəbhəsinin (MXC) rəhbərliyi altında gündən-günə genişlənən milli hərəkatın qarşısını almaq üçün Dnestrıanı bölgənin əhalisi və qaqauzlar arasında separatizm meyllərini gücləndirir, bu prosesə SSRİ silahlı qüvvələrinin Moldova ərazisində yerləşdirilmiş 14-cü ordusunun imkanlarından istifadə edirdi. Moskva Moldovadakı rusdilli əhalidən Kişinyova təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməkdə davam edirdi. Bunun qarşısını almaq, ümumiyyətlə Rusiyanın təsirindən xilas olmaq üçün Moldovada bir sıra qanunverici aktlar qəbul edilmişdi.

1990-cı ilin avqustunda Moldova Ali Soveti dillər haqqında qanun qəbul etdi. Qanuna görə rumın dili Moldovanın dövlət dili elan edildi və eyni zamanda latın qrafikasına keçildi. 1991-ci il iyunun 5-də Moldova parlamenti tərəfindən “Moldova respublikasının vətəndaşlığı haqqında qanun” qəbul edildi. İkili vətəndaşlığı qadağan edən bu qanuna görə, Rusiya vətəndaşlığını saxlamaq istəyənlər ictimai, mülki və hərbi vəzifə tuta bilməzdilər. Eyni zamanda MXC Moldova ilə Rumıniyanın birləşməsi ideyasını təbliğ edirdi (52, s. 29).

Moskvada mühafizəkar qüvvələrin 1991-ci il avqust qiyamı Moldovada cərəyan edən proseslərə də təsirsiz ötürmədi. Avqustun 27-də Moldova SSRİ-nin tərkibindən çıxdığını bəyan etdi (50, s. 87).

İmperiya siyasətindən imtina edə bilməyən B. Yeltsin hökuməti Dnestrıanı bölgədəki separatçıları hər vasitə ilə silahlandırır. 1991-ci ilin dekabrında Rusiyanın 14-cü ordusunun komandanı, general-leytenant Q.İ. Yakovlevin göstərişi ilə separatçılara 482 ədəd avtomat verilmişdi. Bu zaman Q.İ. Yakovlev öz

təşəbbüsü ilə, Moskvadan aldığı təlimatda göstərildiyindən çox silahı separatçıların lideri Smirnova ötürmüşdü (50, s. 88-89).

Şübhəsiz ki, Moldova rəhbərliyi Rusiyanın bu təxribatçı və təhlükəli addımlarının fərqində idi. 1991-ci il dekabrın 12-də Moldova respublikası daxili işlər naziri İ. Kostaş, milli təhlükəsizlik naziri A. Pluqaru, ədliyyə naziri Barbenyaqre və respublika prokoruru Postovanın birgə bəyannaməsi elan olundu. Sənəddə deyilirdi: “Dnestrıanı Moldaviya Respublikası yoxdur və olmayacaq. Ancaq separatçılar var. Biz Moldova Respublikasının bütövlüyünün sarsıtılmasına yönəlmiş fəaliyyətlərin qarşısını almaq üçün bütün qanuni tədbirləri görəcəyik. Biz Moldovanın ərazisində konstitusiyaya zidd dövlət strukturlarının və hərbi birləşmiş birliklərin yaradılmasına imkan verməyəcəyik.” İ. Kostaş qeyd edirdi ki, “münaqişə siyasi vasitələrlə həll edilməlidir, baxmayaraq ki, sivilizasiyalı ölkələrdə qanunsuz hərbi birləşmələrə qarşı mübarizədə polis silah tətbiq edir” (50, s. 89). Öz mövqeyindən geri çəkməyən Kreml Moldova rəsmilərinin bu çağırışına respublika ərazisində fəaliyyət göstərən qanunsuz hərbi birləşmələrin dairəsini genişləndirməklə, kazak dəstələrini bu münaqişəyə cəlb etməklə cavab verdi.

1991-ci il dekabrın 15-də Moldovaya Rusiya ərazisindən ilk kazak dəstələri, Kuban kazak radasının atamanı A. Babkovun rəhbərliyi altında Don və Kuban kazakları gəlmişdi. Dekabrın 17-də Tiraspollda kazakların yığınağı keçirilmiş və burada DMR tərkibində Qara dəniz kazak qoşunu yaratmaq qərara alındı. Bu qoşun dekabrın 26-da ataman A. Rudçukun komandanlığı altında formalaşdırılmışdı (50, s. 89). Beləliklə, Rusiya Moldovanı müstəqil inkişaf yolundan döndərmək, ölkə daxilində siyasi və millətlərarası vəziyyəti gərginləşdirmək və bu yolla respublikanı öz təsiri dairəsində saxlamaq üçün hər şeyi edirdi.

1992-ci ilin mart ayından başlayaraq Moldova ordusu ilə Dnestrıanı bölgənin silahlı birləşmələri arasında irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar başladı. Rusiyanın 14-cü ordusu və kazak dəstələri hərbi əməliyyatlarda separatçılar tərəfdə yaxından iştirak edirdilər. İyunun 19-22-də Bender şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə hər iki tərəfdən ağır texnika və aviasiya tətbiq edilirdi (94). Hərbi əməliyyatlarda rus ordusunun birbaşa iştirakı Moldova ordusunun uğursuzluğunu şərtləndirən əsas amil idi. Bu da

Kişinyovu Rusiya ilə danışıqlara getməyə məcbur etdi.

1992-ci ilin iyulun 21-də Moskvada Rusiya prezidenti Boris Yeltsin və Moldova prezidenti Mirça Snequr arasında görüş keçirildi və atəşin dayandırılması, münaqişənin dinc vasitələrlə nizamlanması prinsipləri haqqında razılaşma imzalandı (52, s. 53). Buna baxmayaraq, Moldovada davamlı sülhü bərpa etmək mümkün olmadı, çünki Rusiyanın öz nizami qoşun hissələrini Dnestryanı bölgədə saxlaması məhz separatizmi stimullaşdırmağa xidmət edirdi. Kreml Moldova məsələsində tutduğu mövqeyə siyasi-ideoloji və hüquqi don geydirməyə cəhd edir, Moldovanın Rumıniya ilə birləşməyə can atıldığını və bunun Dnestryanı bölgənin slavyan əhalisinin maraqlarına zidd olduğunu geniş təbliğ edirdi.

İnkər etmək olmaz ki, Moldovada, xüsusilə MXC-nin sıralarında Rumıniya ilə birləşmə tərəfdarlarının sayı az deyildi, lakin onların səsləndirdikləri fikirləri rəsmi mövqe kimi qəbul etmək üçün ciddi bir əsas da yox idi. 1992-ci il iyulun 21-də Rusiya və Moldova prezidentlərinin Moskva görüşündə qəbul edilmiş Yekun sənəddə Moldova tərəfi Dnestryanı bölgənin Moldova ilə birlikdə Rumıniyaya birləşdirilməyəcəyinə təminat verirdi (52, s. 53). Maraq doğuran məqam ondan ibarətdir ki, bu sənəddə bölgənin Rusiyaya birləşdirilməyəcəyi barədə şərt qoyulmur, baxmayaraq ki, onun tərəfdarları Moldovanı Rumıniyaya birləşdirməyi tələb edənlərdən az deyildi.

Ukraynada L. Kravçukun hakimiyyəti illərində rəsmi Kiyev də Kremlə eyni mövqedən çıxış edirdi. Ukrayna prezidenti bəyan edirdi ki, “Regionun xüsusiyyətlərini və onun tarixi keçmişini nəzərə alaraq, hesab edirik ki, ...Moldovanın Rumıniyaya birləşdirilməsi məsələsi həll ediləcəyi halda, Dnestryanı Muxtar Respublikası, Dnestryanı xalqının məqbul bildiyi kimi, öz taleyini həll etmək hüququnu özündə saxlayır... Ukrayna bunu təminatçısı kimi çıxış edə bilər” (52, s. 53). Göründüyü kimi, dövlətin ərazi bütövlüyü, onun razılığı olmadan sərhədlərini dəyişməyin mümkünsüzlüyü, hər bir dövlətin öz gələcəyini müəyyənləşdirməkdə sərbəst olması və s. barədə beynəlxalq hüququn prinsipləri Rusiya və Ukrayna rəhbərlikləri tərəfindən nəzərə alınmırdı. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müstəqil yaşamaq üçün tarixi hüququ daha çox olan çeçen və ya tatar

xalqlarının azadlıq uğrunda istənilən təşəbbüsləri Kreml tərəfindən sərt qarşılır, dərhal dövlətin ərazi bütövlüyü prinsipi ortaya atılır, etnik separatizmlə üzləşmiş digər respublikalarda olduğu kimi, Moldovada isə əksinə, heç bir tarixi və hüquqi əsas olmadan “özünü təyinetmə” prinsipindən sui-istifadə olunur. Bu, Rusiyanın həqiqi maraqlarını bir daha ortaya qoyur.

Dnestrıyanı münaqişəyə Qərb ölkələrinin münasibətinə gəldikdə isə, bölgədə silahlı qarşıdurmanın genişlənməsində onların seyrçi mövqeyi az rol oynamamışdır. İkili standratlardan çıxış edən bu ölkələr, məsələn, Baltikyanı ölkələri Rusiya təzyiqindən qorumaq üçün göstərdikləri qətiyyəti, digər münaqişə ocaqlarına, o cümlədən Moldovaya münasibətdə nümayiş etdirmirdilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, qərb dünyası Baltikyanı ölkələrdəki rus qoşunlarını dərhal çıxarmağı Moskvadan sərt şəkildə tələb etmiş və buna nail olmuş, bu ölkələrdəki rus icmalarını istənilən zorakı addımlardan çəkindirə bilmişdilər.

1994-cü il oktyabrın 21-də Moldova ilə Rusiya arasında Moskvada imzalanmış razılaşmaya əsasən, növbəti üç il ərzində Dnestrıyanı ərazidəki rus qoşunları oranı tərk etməli idi. Bunu etmək istəməyən Moskva, Moldova ərazisində hərbi baza tikmək üçün 1995-ci ildə təkliflə çıxış etdi, lakin Kişinyov buna mənfi cavab verdi. Belə olduqda, taktikanı dəyişən Kreml Dnestrıyanı ərazidəki qoşunlara məhdud kontingentli sülhyaradıcı qüvvələr adı verdi və bu yolla bu öz hərbi hissələrinin Moldova ərazisində qalmasını “rəsmiləşdirdi”. Moskva Dnestrıyanı münaqişənin həll variantı kimi, “ümumi dövlət” prinsipini irəli sürmüşdü, bu isə Moldovanın konfederasiyaya çevrilməsi demək idi. Unitar dövlət tərəfdarı olan Kişinyov bu prinsipi qəbul etmir (69, s.143).

ATƏT-in 1999-cu il İstanbul sammitində Rusiyadan qoşunları Moldova ərazisindən çıxarmağı tələb edən qətnamə qəbul edildi. Rusiya buradakı qoşunlarının sayını azaltsa da, onları tam çıxarmadı. Bundan sonra Dnestrıyanı münaqişəyə münasibətdə Qərb ölkələrinin mövqeyində müəyyən canlanma müşahidə olunur. 2003-cü ilin martında Avropa Birliyi və ABŞ Dnestrıyanı bölgənin bir sıra xadimlərinə qarşı sanksiyalar tətbiq etdi. Bunun ardınca, iyun ayında Moldova və Avropa Birliyi arasında əməkdaşlıq üzrə Parlamentlərarası Komitənin

qəbul etdiyi Bəyannamədə Dnestryanı münafişənin tənziplənməsində Qərb ölkələrinin fəal iştirakının zəruriliyi vurğulanırdı. 2001-ci ildə kommunist V. Voroninin prezident seçilməsindən sonra Qərb ölkələri ilə münasibətlər daha da genişləndi. Kişinyovda Avropa Birliyi ilə əməkdaşlıq üzrə milli komissiya, Moldova Xarici İşlər Nazirliyində Avropa Birliyi Şöbəsi yaradıldı. Moldova rəhbərlərinin Avropaya səfərlərinin sayı artdı, yeni hökumət Dnestryanı münafişənin həllini də ölkənin Avropa Birliyinə daxil olmaqda görürdü (69, s. 145-146).

Şübhəsiz ki, Moldova-Qərb münasibətlərinin intensivləşməsinə Rusiya biganə qalmadı. 2003-cü il noyabrın 14-də Rusiya prezident administrasiyası rəhbərinin müavini D. Kozakın hazırladığı memorandum Moldova rəhbərliyinə təqdim edildi. “Kozak memorandumu” Moldovanın federallaşmasını nəzərdə tuturdu. Federasiya Moldova, Dnestryan və Qaqauz respublikalarından ibarət olmalı idi. Memoranduma əsasən dövlət səlahiyyətlərin çoxu federal mərkəzlə subyektlərin ümumi icraatında olmalı, parlamentin aşağı palatasında təmsilçilik subyektlərin əhalisinin sayına proporsional olaraq müəyyəmləşdirilməli, yuxarı palata isə 26 senatordan (burada Dnestryanı bölgə 9, Qaqauziya isə 4 yer alırdı) ibarət olmalı, qərarlar 2015-ci ilədək $\frac{3}{4}$, bundan sonra isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilməli, federasiya silahsızlaşdırılmış, neytral dövlət olmalı, rus dili rəsmi statusa malik olmalı idi. Noyabrın 20-də memorandumun ikinci variantı meydana gəldi. Burada qeyd olunurdu ki, Aİ, ATƏT və Ukrayna Moldova Federasiyasına siyasi və iqtisadi təminatlar verə bilər, hərbi təminatlara gəldikdə isə, onlar sülhyaradıcı kontingentin yerləşdirilməsi haqqında Moldova ilə Rusiya arasında imzalanacaq razılaşmaya qoşula bilərdilər (43, s. 54-55). Göründüyü kimi, Rusiyanın əsas məqsədi Moldova ərazisini öz təsiri altında saxlamaq və burada hərbi iştirakını qanuniləşdirməkdən ibarət idi. Bu da, qərb ölkələrinin, xüsusilə Aİ və ABŞ-ın sərt reaksiyası ilə qarşılandı.

Moldova prezidenti V. Voronin “Kozak memorandumu”nu müzakirə etməyə əvvəlcə razılıq versə də, sonradan Qərb ölkələrinin təzyiqi altında onu imzalamaqdan imtina etmişdi. “Kozak memorandumu”nun iflası Dnestryanı münafişə ətrafında Rusiya-Qərb münasibətlərini daha da pisləşdirdi. Rusiya hətta

Moldovaya qarşı sanksiyalar tətbiq etməyə başladı.

Moldovanın qərb yönümlü siyasəti onun AB və NATO ilə münasibətlərinin daha da genişlənməsinə səbəb oldu. 2005-ci ilin sentyabrında ABŞ və Aİ-nin müşahidəçiləri Dnestryanı münaqişənin tənzimlənməsi istiqamətində aparılan danışıqlara qoşuldular. Bundan başqa, 2006-cı ilin dekabrında donor-təşkilatların konfransında Moldovaya, Rusiya sanksiyalarının iqtisadi təsirini azaltmaq üçün 1,2 mln. dollar ayırmaq barədə qərar qəbul etdi (69, s. 153).

Ukraynada baş vermiş “narıncı inqilab” nəticəsində hakimiyyətə gələn qərbyönümlü V. Yuşşenko Dnestryanı münaqişəni həll etmək məqsədilə 2005-ci ilin yazında yeni plan irəli sürdü. “Yuşşenko planı” 2005-ci ilin dekabrında Dnestryanı bölgədə demokratik parlament seçkiləri keçirmək və münaqişəni həll etmək üçün danışıqları yeni rəhbərliklə aparmağı nəzərdə tuturdu. Qeyd olunan vaxtda keçirilən seçkilərdə sahibkarlardan ibarət “Yenilənmə” partiyası qalib gəldi. Dnestryanı bölgənin fəaliyyətdə olan lideri Smirnovun tərəfdarları isə məğlub oldu (69, s. 157). Buna baxmayaraq, rusiyapərəst İ. Smirnov 1911-ci ilədək tanınmamış Dnestryanı respublikanın prezidenti olaraq qaldı.

2006-cı ildən başlayaraq, Moldovanın mövqeyində Rusiyaya tərəf dönüş baş verdi. Bu bir sıra səbəblərlə bağlı idi. Bir tərəfdən Rusyanın Moldova kənd təsərrüfatı məhsullarına tətbiq etdiyi sanksiyalar ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməkdə davam edirdi. Digər tərəfdən, Ukraynada “narıncı koalisiyanın” parçalanması və bğhranı “Yuşşenko planını” da arxa plana keçirmişdi. Bundan əlavə, qərbin söylərinə, 2005-ci parlament seçkilərinin nəticələrinə baxmayaraq, Dnestryanı bölgəni Rusiyanın nəzarətindən çıxarmaq mümkün olmadı. 2005-ci ildən “5+2” (ATƏT, Rusiya, Ukrayna, Moldova və Dnestryanı + Aİ və ABŞ) formatında aparılan danışıqlar nəticəsiz davam edirdi. 2006-cı ilin yazından başlayaraq, Rusiya Dnestryanı bölgəyə hər ay 40 mln. dollar yardım göstərirdi. Bütün bunların nəticəsində, V. Voronin 2006-cı ilin noyabrında Moskvaya səfər etmiş və V. Putinlə razılaşma imzalamışdı. Razılaşma Moldovanın federallaşdırılması planından imtinanı, milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına və rus qoşunları çıxarıldıqdan sonra Moldovanın ərazi bütövlüyünə təminat verilməsini

nəzərdə tuturdu (69, s. 158-159). Ümumiyyətlə, Rusiya özünün humanitar və geosiyasi maraqlarından çıxış edərək, Dnestryanı münaqişədə həmişə fəal olmuşdur.

2006-cı il sentyabrın 17-də Dnestryanı bölgədə müstəqillik haqqında referendum keçirildi. ABŞ, Aİ, ATƏT, Avropa Şurası, Ukrayna və Moldova bu referendumu qeyri-qanuni elan etdi, Rusiya isə onun legitimliyini tanıdı (98. s. 248.). Sonrakı illərdə Moldova ilə Dnestryanı bölgə arasında münasibətlərin yumşalması müşahidə olunurdu. 2009-cu ilin martında Kişinyov və Tiraspol Aİ-nin sosial layihələrini həyata keçirməyə razılıq verdilər. Həmin ilin iyulunda Aİ ekspertlərinin Moldova - Ukrayna sərhəddində iştirak müddəti uzadıldı. Bu ekspertlər qeyri-qanuni ticarətin qarşısını almaq məqsədilə burada yerləşdirilmişdi. 2010-cu ildə Odessa-Kişinyov dəmiryol daşımaları, Dnestryanı bölgədən keçməklə bərpa edildi. Bütün bunlara cavab olaraq, Aİ Dnestryanı bölgəyə qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaları dondordu. Buna baxmayaraq, Aİ münaqişənin tənzimlənməsi prosesində müşahidəçi deyil, tam hüquqlu üzv kimi iştirak etmək arzusunu reallaşıra bilmədi (105, s. 114.). Buna əsas maneə Rusia idi.

2011-ci il noyabrın 30-da "5+2" formatında danışıqlar bərpa edildi. Paralel olaraq, Moldova-Dnestryanı münasibətləri yaxşılaşmaqda davam edirdi. Buna cavab olaraq, 2012-ci ilin sentyabrında Aİ ölkələri Dnestryanı bölgədən siyasi rəhbərliyinə qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaları tam ləğv etdi və bu bölgəyə 12 mln. avro dəyərində yardım göstərdi (105, s. 114-115.). Qeyd etmək lazımdır ki, Moldovanın ərazi bütövlüyü təmin olunmadan Dnestryanı bölgəyə yardım göstərilməsi Qərb ölkələrinin münaqişəyə münasibətdə ardıcıl mövqe tutmadıqlarını göstərir, bu da problemin tam və siyasi həllinə mane olur.

2014-cü il iyunun 27-də Moldova Aİ ilə assosiasiya haqqında razılaşmanı imzaladı. Moldovanın bu addımı Moskva tərəfindən mənfi qarşılandı. Krımın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra, Dnestryanı bölgədə də separatist çağırışlar yenidən eşidilməyə başlandı. Hətta tanınmamış Dnestryanı respublikanın Ali Soveti bu barədə Rusiya Dövlət Dumasının sədri S. Narişkinə rəsmi müraciət də ünvanlamışdır (81), lakin bu müraciət hələlik müsbət cavablandırılmamışdır.

Görünür, Krım və Donbas məsələlərinə görə Qərblə münasibətləri pozulmuş Rusiya, özünə qarşı yeni cəbhə açmaq istəmir.

Hal-hazırda Dnestryanı münaqişə latent mərhələdədir, aparılan danışıqlar keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmamışdır. Tərəflər arasında müəyyən yaxınlaşma mövcud olsa da, onlar problemin siyasi həllindən uzaqdırlar. Əgər Dnestryanı bölgə Moldova ilə iqtisadi və humanitar əlaqələri inkişaf etdirməklə məhdudlaşdırsa, Kişinyov Moldovanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində məsələnin siyasi həllini tələb edir. Qərb ölkələri və Rusiya isə bu məsləyə prinsipal mövqedən deyil, öz maraqları və qarşılıqlı əlaqələri kontekstində yanaşırlar.

NƏTİCƏ

Münaqişələr tarix boyu bəşəriyyəti müşayət edən, meydana gəlmə səbəblərindən aslı olmayaraq, çoxsaylı dağıntılara və insan ölümünə səbəb olan problemlər sırasındadır. Münaqişələrin tənzimlənməsi, onların ədalətli həlli yollarının tapılması müasir beynəlxalq münasibətlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olan məsələlərindəndir. Tənzimləmənin müxtəlif üsullarının tətbiq olunmasına baxmayaraq, münaqişələrin çoxunun ədalətli həllinə nail olmaq mümkün olmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri dünyanın aparıcı güc mərkəzlərinin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən deyil, öz geosiyasi maraqlarından çıxış etmələri ilə bağlıdır.

MDB məkanı dünyada çoxsaylı münaqişə ocaqlarının mövcud olduğu ərazilərdən biridir. Buradakı münaqişələrin miqyası getdikcə genişlənərək, silahlı qarşıdurmaya, dövlətlərarası müharibəyə çevrilmişdir. Bu sırada Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ, Gürcüstanda Abxaziya və Cənubi Osetiya, Moldovada Dnestryanı və Ukraynada Krım münaqişələrini qeyd etmək olar. Bu münaqişələrin əsasında Kreml tərəfindən həvəsləndirilən etnik separatizm və ərazi iddiaları durur. Uzun müddət mövcud olmalarına baxmayaraq, bu vaxta qədər bu münaqişələrdən heç birini tənzimləmək mümkün olmamışdır.

Qeyd olunan münaqişələr bu və ya digər dərəcədə Rusiya və Qərb ölkələrinin diqqət mərkəzindədir, onların rəqabət obyektinə çevrilmişdir. Demək olar ki, istər Rusiya, istərsə də Qərb ölkələri mövcud münaqişələrdən öz maraqları naminə bir vasitə, alət kimi istifadə edirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, münaqişə ilə üzləşən respublikaların hər birinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazilərinin bir hissəsi işğal altındadır. Bu işğalların reallaşmasında Rusiya əsas rol oynamışdır. Ərazilər işğal olunduqdan sonra Rusiya vasitəçilik təşəbbüsləri ilə çıxış etmiş və nəticədə Azərbaycan və Ermənistan, Gürcüstan və Abxaziya, Gürcüstan və Cənubi Osetiya, Moldova və Dnestryanı bölgə arasında atəşkəs haqqında razılaşmalar imzalanmışdır. Şübhəsiz

ki, bu razılaşmalar Rusiya üçün əlverişli olan mövcud status-kvonun qorunub saxlanmasına xidmət edir. Atəşkəs razılaşmaları imzalandıqdan keçən sonrakı illərdə Rusiya münaqişə tərəfləri arasında görüşlər və danışıqlar təşkil etmiş, lakin bu danışıqlarda o, səmimi olmamış, görüntü yaratmaqla məşğul olmuşdur. Hətta daha irəli gedərək, Abxaziya və Cənubi Osetiyanın, Krım yarımadasının işğalını həyata keçirmişdir. Bütün bunlar Qərb ölkələrinin passivliyi, qeyri-adekvat reaksiyası və ziddiyyətli addımları ilə müşayiət olunurdu.

Bilavasitə öz maraqlarından çıxış edən Qərb dövlətləri Rusiyanın separatizmə dəstək verməsinə qarşı qətiyyət göstərməmiş, təcavüzkarları öz adı ilə çağırmaqdan imtina etmiş, bəzi hallarda isə, iqtisadi və siyasi maraqları naminə mövcud münaqişələrdən bir alət, ərazilərində maraqları olan və münaqişə tərəfi kimi çıxış edən ölkələrə təzyiq göstərmək vasitəsi kimi istifadə etmiş və etməkdə davam edirlər. MDB məkanındakı münaqişələrə ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin ikili standartlardan yanaşmaları bu münaqişələrin ədalətli həllinə deyil, daha çox onların dondurulmasına xidmət edir, bu da təhlükəsizlik baxımından ciddi problemlər yaradır.

Bütün qeyd olunanları ümumiləşdirərək, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- MDB məkanındakı münaqişələr keçmiş SSRİ-nin ədalətsiz, tarixi-etnik xüsusiyyətləri nəzərə almadan həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsünün nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir;

- Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovadakı münaqişələrin silahlı qarşıdurma səviyyəsinə çatmasında, keçmiş sovet respublikalarını öz təsir dairəsində saxlamağa çalışan Rusiyanın böyük rolu olmuşdur.

- MDB məkanındakı münaqişə ocaqlarını öz nəzarətində saxlamaq, Qərb ölkələrinin proseslərə müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün Rusiya müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Kreml Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Ermənistanı gizli yolla və fasiləsiz olaraq silahlandırmış və silahlandırmaqda davam edir, Gürcüstan Respublikasının beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədləri daxilində olan Abxaziya və Cənubi Osetiyanın birbaşa hərbi müdaxiləsini həyata keçirmiş, Ukrayna və Moldovada münaqişə

vəziyyətini saxlamaq üçün, bu ölkələrdəki rus icmalarını separatist çıxışlara təhrik etməklə, onları vasitəyə çevirmişdir;

- Qərb ölkələri Rusiyanın MDB məkanındakı münaqişələrə təsirini azaltmaqda maraqlı olsalar da, buna nail olmaq üçün fəal, kəsərli addımlar atmaqdan uzaqdırlar;

- Qərb ölkələri münaqişələri beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həll etməyin vacibliyini qeyd edirlər, lakin bu təşkilatların, öz aralarında rəqabət aparən iri dövlətlərin əlində oyuncağa çevrilmələri problemlərin həlli perspektivlərinə kölgə salır;

- istər Rusiya, istərsə də Qərb ölkələri münaqişələrin tənzimlənməsi yollarını təklif edərkən, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən çıxış etdiklərini bəyan etsələr də, praktiki fəaliyyətlərini öz maraqlarına uyğun olaraq qururlar;

- dünya siyasətinə təsir göstərmək imkanlarına malik olan Rusiya və Qərb ölkələri qlobal xarakterli məsələlər ətrafında leqal və ya qeyri-leqal təmasları davam etdirir, daha strateji maraqlar naminə bir-birinə güzəştə belə gedirlər, bu da öz növbəsində, bir tərəfdən, MDB məkanındakı münaqişələrə fərqli münasibətin meydana gəlməsinə şərait yaradır, digər tərəfdən isə, onların həlli prosesini arxa plana keçirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. ABŞ-Azərbaycan Münasibətləri // http://azeri.azerbaijan.usembassy.gov/uploads/images/9GD1ZaFfYrnXccZH7OY1bw/Burns_AZ.pdf
2. ABŞ Konqresinin Ermənistana və Dağlıq Qarabağa yardımı // http://www.academia.edu/4243522/AB%C5%9E_Konqresinin_Erm%C9%99nistana_
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VII c., Bakı: Elm, 2003.
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi // <http://kayzen.az/blog/diplomatiya/5912/birl%C9%99%C5%9Fmi%C5%9F-mill%>
5. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi // <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf>
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. (Noyabr 1996-mart 1997). Bakı: Azərənşr, 1998.
7. Fransanı həmsədirlikdən uzaqlaşdırmaq mümkündürmü? // <http://deyerler.org/print:page,1,114587-fransand-hjmsjdirlikdjn-uzaqlaeddrmaq-mgmkgndgrmge.html>
8. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azərənşr, 1998.
9. Lissabon sammiti 1996, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997.
10. Məmmədov A.S. Etnik münaqişə nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlilinə dair // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №4, 2013.
11. Səfəroğlu X. Nikola Sarkozi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək kəlməsi işlətmədi // Ayna qəzeti.2011, 08 oktyabr.
12. Süleymanov E. Avropa İttifaqı və Azərbaycan: strateji tərəfdaşlığa doğru. Bakı: “CBS poligraphic production”, 2011.
13. Süleymanov E., Süleymanov V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü. Bakı: CBS, 2013.
14. Tomas de Vaal. Qara Bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş

yollarında. Bakı: İlay MMC, 2008.

15. Türkel Y. Politologiya. Bakı: Təknur, 2008.

16. Vahidov F. Q. . Ağayev T. B. Sosiologiya. Bakı: «Təknur» nəşriyyatı, 2008.

Rus dilində

17. Аббасбейли А. Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке. Баку: ЭЛМ, 2005.

18. Акты Кавказской археологической комиссии, Тифлис, т. IX, 1885.

19. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. М.: 2003.

20. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.

21. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. М.: ЮНИТИ, 2000.

22. Анчабадзе З.В. Из истории средневековой Абхазии, Сухуми: 1959.

23. Аракелов Р. Нагорный Карабах: Виновники трагедии известны" Баку: Шарг-Гарб, 1991.

24. Бгажба О.Х., Лакоба С.З. История Абхазии. Сухуми: 2006.

25. Бекирова Г. Крымские татары. 1941-1991 (Опыт политической истории) / Том 1. Симферополь: Издательский дом «Тезис». 2008.

26. Белашенко Д.А., Рыжов И.В. Крымско-татарский вопрос: генезис, история урегулирования и перспективы решения // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, № 4 (1), 2012

27. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы). М.: Международные отношения, 1998, 256 с.

28. Борисов И. Грузино-осетинский конфликт. Процесс урегулирования и его перспективы // Азия и Африка сегодня. № 4, 2001.

29. Буниятов З. Почему Сумгаит? - История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: ЭЛМ, 1990.

30. Ватутин А.Н. Противоречивая природа понятий «конфликт» и «кризис»: теоретико-методологические основания исследования // Человек.

Сообщество. Управление, №3, 2012.

31. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: «Элм», 1990.

32. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар, М.: «Мысль», 1992.

33. Вооруженные силы Грузии. (Как и для каких целей они создаются) // Азия и Африка сегодня. № 2, 2005.

34. Вступление Украины в НАТО без ПДЧ предложила Великобритания, утверждает Райс // <http://novostey.com/politic/news97838.html>

35. Выступление посла Великобритании в Азербайджане // <http://astrakhan.kavkaz-uzel.ru/articles/16403/>

36. Гасымлы М.Дж. Агрессия Армении против Азербайджана // От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского нагорно- карабахского конфликта. М.: Информационно-аналитический центр по изучению постсоветского пространства, 2010.

37. Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. М.: 1831.

38. Гришина Н. В. Психология конфликта. СПб.: Питер, 2008.

39. Гродненский Н.Н. Кавказская война XXI. Минск: 2009.

40. Грузия объявила Южную Осетию и Абхазию оккупированными территориями // http://ria.ru/osetia_news/20080828/150770017.html

41. Грузия призывает Запад осудить договор Абхазии и России // <http://www.inopressa.ru/article/26nov2014/ft/abkhazia.html>

42. Гусейнов В., Дашдамиров А., Демиденко С. Региональные конфликты // Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992–2008 годы). М.: 2008.

43. Девятков А.В. «Меморандум Козака» в истории приднестровского урегулирования // Известия Алтайского государственного университета, № 2-4, 2010.

44. Джапаридзе О.М. Западногрузинская культура. // Очерки истории

Грузии. Т.1, Тбилиси: 1989.

45. Доклад о юридических последствиях вооруженной агрессии Республики Армения против Азербайджанской Республики. Приложение к Письму Постоянного представителя Азербайджана при Организации Объединенных Наций от 22 декабря 2008 года на имя Генерального секретаря (A/63/662 - S/2008/812) // Агрессия Республики Армения против Азербайджанской Республики и ее правовые последствия (сборник документов). Тбилиси: Универсал, 2009.

46. Дорелл О. Как Запад потерял Крым // <http://inosmi.ru/sngbaltia/20140321/218826344.html>

47. Дугалл М.Дж. Новая стадия политики США В Каспийском бассейне // <http://highlander.hop.ru/newpolicy.htm>

48. ЕС: Украина может стать полноправным членом Евросоюза // <http://korrespondent.net/ukraine/politics/80484-es-ukraine-mozhet-stat-polnopravnym-chlenomevrosoyuza>

49. Жажнев А. Южная Осетия в очередной раз проголосовала за независимость // «Независимая газета», 2001, 12 апреля.

50. Жирохов М. А. Семени распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб.: БХВ – Петербург, 2012.

51. Запад по сути "проглотил" аннексию Крыма // http://zn.ua/POLITICS/zapad-po-suti-proglotil-anneksiyu-kryma-premer-bolgarii-171755_.html

52. Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. М.:1999.

53. Интервью члена КОУ В М. Мишина корр. А. Гаспаряну // Газ. «Советский Карабах», 1989, 23 марта.

54. Иракский кризис в мировой политике: предыстория и перспективы. Выступление на презентации русского издания Ежегодника СИПРИ 2003 (ИМЭМО РАН, 20 апреля 2004 г.) // <http://www.imemo.ru/files/File/en/conf/2004/20042004/20042004.pdf>

55. История абхазского конфликта // <http://www.gazeta.ru/politics/2008/08/>

10_a_2806921.shtml?incut4

56. Кандель П. Косовский кризис и этнополитические конфликты постсоветского пространства: политические и международно-правовые аспекты взаимовлияния // Международные аспекты кризиса. Московский Центр Карнеги. М.: Гендальф, 1999.

57. Караваев А.В. Карабахский конфликт: истоки и современные проблемы урегулирования // От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского нагорно- карабахского конфликта. М.: Информационно-аналитический центр по изучению постсоветского пространства, 2010.

58. К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1989.

59. Коммюнике Бакинского саммита ГУАМ // <http://guam-organization.org/node/344>

60. Косов С.И. Проблема Крыма в контексте российско-украинских отношений (1991 – 2010) // <http://web.snauka.ru/issues/2012/01/6282>

61. Крылов А. Проблемы этногенеза и грузино-абхазский конфликт // Центральная Азия и Кавказ. № 2 (14), 2001.

62. Кузнецов В. А. Некоторые вопросы этногенеза осетин по данным средневековой археологии // Происхождение осетинского народа Орджоникидзе: Северо-Осетинское книжное изд-во, 1967.

63. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов. М.: Аспект-Пресс, 1999. (Elektron resurs)

64. Малышева Д. Феномен этносепаратизма на Кавказе и мировой опыт // Центральная Азия и Кавказ. № 3 (4), 1999.

65. Маркедонов С. Франция на Южном Кавказе: заявка на роль «Честного брокера» // http://www.kontinent.org/article_rus_48d4270b09c4f.html

66. Матиане Картлиса. Русский перевод, введение и примечания М.Д.Лорткипанидзе, Тбилиси: 1977.

67. Меликишвили Г.А. Кулха // сб.: Древний мир, М.: 1962.
68. Моргентхау Г. Политические отношения между нациями. Борьба за власть и мир // Конфликтология. Хрестоматия. Ростов на Дону: Изд-во РГУЮ 2001.
69. Муцушика Ш. Евросоюз и Россия о проблеме Приднестровья // Приднестровье в макрорегиональном контексте черноморского побережья. Slavic Research Center. Hokkaido University, 2008.
70. Никитин А. Международные конфликты и их урегулирование // Мировая экономика и международные отношения. №2, 2006.
71. Обама не признает аннексию Крыма Россией, но воевать с Путиным не будет // <http://obozrevatel.com/abroad/51708-obama-ne-priznaet-anneksiuyu-kryima-rossiej-no-voevat-s-putinnyim-ne-budet.htm>
72. Огарков М. Поляничко, Рохлин, Илюхин... Три смерти один след // <http://myazerbaijan.org/index.php?p=interview/36>
73. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м, Тифлис, 1866.
74. Основные принципы разграничения конституционных полномочий между Тбилиси и Сухуми // http://smr.gov.ge/ru/abkhazia/documents/bodens_document
75. Остин А. Раннее предупреждение и мониторинг конфликтов // Этнополитический конфликт: пути трансформации. Настольная книга Бергхофского центра. М.: Наука, 2007.
76. Отаров П. Степин Н. Абхазия и Грузия. Вместе или рядом? // <http://www.abkhazia2000.narod.ru/publik/1001/15.html>
77. Пахомычев А., Ташлыков Б. Вооруженные силы Грузии: современное состояние и тенденции их развития // Зарубежное военное обозрение. № 5, 2006.
78. Пипия К.К. Взаимоотношения Рима и Восточного Причерноморья в

I- II вв. Автореферат кандидатской диссертации, Тбилиси: 2004.

79. Постановление Верховного Совета СССР о мерах по нормализации обстановки в Нагорно-Карабахской Автономной Области // Газ. «Известия», 1989, 30 ноября.

80. Постановление Президиума Верховного Совета СССР о несоответствии конституции СССР актов по Нагорному Карабаху, принятых Верховным Советом Армянской ССР 1 декабря 1989 года и 9 января 1990 года // Газ. «Правда», 1990, 11 января.

81. Приднестровье как Крым // <http://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2014/03/18/pridnestrove-kak-krym>

82. Протокол по итогам консультаций трехсторонней контактной группы в Минске // <http://echo.msk.ru/doc/1395010-echo.html>

83. Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи I-III в в. М.-Л.: 1949.

84. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 2. Февраль 1956 – начало 80-х годов. М.: МФД, 2003.

85. Рзаев Ф. 907-я поправка: история и перспективы // Центральная Азия и Кавказ, № 3 (4), 1999.

86. Садыхов Г., Мамедов Р. Армяне в Сумгаите. Книга первая. Краткий историко-социологический очерк (1938-1994). Баку: Шур, 1994.

87. Сборник документов: Абхазское письмо. Абхазия в советскую эпоху (1947-1989 гг.), Сухуми: Т. 1, 1994.

88. Смит Д. Причины и тенденции вооруженных конфликтов // Этнополитический конфликт: пути трансформации. Настольная книга Бергхофского центра. М.: Наука, 2007.

89. Стариков Н., Беляев Д. Россия. Крым. История. СПб.: Питер, 2015.

90. Тарасюк Б. Аннексия Крыма была запланирована во время оранжевой революции // <http://odnako.su/news/politics/-44292-anneksiya-kryma-byla-zaplanirovana-vo-vremya-oranjevoy-revolyucii---b-tarasyuk/>

91. Тишков В.А. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий // Конфликтология. Хрестоматия. Ростов на Дону: Изд-тво РГУЮ 2001.
92. Толгуров Т. Российская Федерация: о политике центра на Северном Кавказе (1994-1996) // Центральная Азия и Кавказ. № 1, (7), 2000,
93. Указ Президиума Верховного Совета СССР о введении Особой Формы Управления в Нагорно Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР // Газ. «Бакинский рабочий», 1989, 15 января.
94. Фельгенгауер П. Битва за Бендеры – главное событие месяца // Независимая газета. 1992, 1 июля.
95. Фельдман Д.М. Политология конфликта. М.: Стратегия, 1998.
96. Фишер Р. Дж. Методы вмешательства третьих сторон // Этнополитический конфликт: пути трансформации: настольная книга Бергховского центра, М.: Наука, 2007.
97. Хрусталева М.А. Анализ международных ситуаций и политическая экспертиза: очерки теории и методологии. М.: НОФМО, 2008.
98. Цуканова О.В. Этапы молдово-приднестровского конфликта // Пробелы в российском законодательстве. № 2, 2011.
99. Цыганков А.П. Социология международных отношений : анализ российских и западных теорий. М.: Аспект Пресс, 2006.
100. Цыганков П. А. Теория международных отношений. М.: Гардарики, 2003.
101. Чернявский С. И Новый путь Азербайджана. М.: Азер-Медиа, Книги и бизнес, 2002.
102. Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани иностранцам. СПб.: Русское собрание, 1911.
103. Широкоград А.Б. Война и мир Закавказья за последние три тысячи лет. М.: 2009.
104. Шишов А.В. Схватка за Кавказ. XVI-XXI века. М.: 2007.
105. Юн С.М. Европейская политика соседства и урегулирование

постсоветских конфликтов // Вестник Томского государственного университета. № 375, 2013.

106. Язькова А. Южный Кавказ и Россия // <http://www.polit.ru/lectures/2006/10/26/yazkova.html>

İngilis dili

107. Altstadt A. The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule. Stanford: Hoover Press, 1992.

108. Boulding G. Conflict and Defence. A General theory. New York: Harper, 1962.

109. Burton J. Resolution of conflict // International studies quaterly. XV. 1 March, 1972.

110. Darendorf R. // Sotsis, № 5, 1994.

111. Donald H. L. Ethnic Groups in Conflict. Berkeley, CA: University of California Press 1985.

112. Eide A. Territorial integrity of States, minority protection and guarantees for autonomy arrangements: approaches and roles of the United Nations. Local self-government, territorial integrity and protection of minorities. Council of Europe Publishing, 1996.

113. Groom J.A. Paradigms in conflict. The strategist, the conflictresarcher and the peace researche // Conflict: Readings in management and resolution. London: Macmillian, 1990.

114. Heather S. Gregg Divided They Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the United States. Inter-University Committee on International Migration, 2002.

115. Letter dated 23 April 2002 from the Chargé d'affaires a.i. of the Permanent Mission of Azerbaijan to the United Nations Office at Geneva addressed to the Chairperson of the Commission on Human Rights - <http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/7c3561e40d2d3d07c1256bae00447b7f?Opendocument>

116. Menteshashvili A. Historic premises of modern separatism in Georgia //

<http://sisauri.tripod.com/politic/Osetiya.html>

117. Playing the "Communal Card": Communal Violence and Human Rights
// <http://www.hrw.org/legacy/reports/1995/communal/>

118. Twenty-Sixth Plenary Meeting of the Vienna Group of the CSO. Journal. Vienna. 1993, 26 August.

119. United Nations Security Council Resolution 822. S/RES/822 (1993). 30 April 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

120. United Nations Security Council Resolution 849. S/RES/849 (1993). 9 July 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

121. United Nations Security Council Resolution 853. S/RES/853 (1993). 29 July 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

122. United Nations Security Council Resolution 858. S/RES/858 (1993). 24 August 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

123. United Nations Security Council Resolution 874. S/RES/874 (1993). 14 October 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

124. United Nations Security Council Resolution 876. S/RES/876 (1993). 19 October 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

125. United Nations Security Council Resolution 884. S/RES/884 (1993). 12 November 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

126. United Nations Security Council Resolution 892. S/RES/892 (1993). 22 December 1993 // <http://www.un.org/Docs/scres/1993/scres93.htm>

Türk dilinde

127. Swietochowski T. Müslüman cemaatten ulusal kimlige rus Azerbaycanı 1905-1920. İstanbul, "Bağlam" yayınları, 1988.